

Ministerie van Landbouw, Visserij,
Voedselzekerheid en Natuur

Wandelen als werkvorm

Samen stappen zetten
in het landelijk gebied

Gert-Jan Hospers & Pieter van Ree

Inhoudsopgave

Wandelen als werkvorm – Samen stappen zetten in het landelijk gebied
Door Gert-Jan Hospers en Pieter van Ree in opdracht van het Team Toekomstgesprek van de
Regieorganisatie Transitie Landelijk Gebied

1.	Introductie	5
	waarom wandelend wijs?	5
2.	Wandelen als werkvorm	7
	essay over nut, noodzaak en methodische aspecten	7
3.	De kracht van het collectief	13
	inspiratie uit de Achterhoek	13
	Intermezzo's : column 'Weet wat u eet' en interview met Wilco Kruijswijk, pelgrim en auteur "100 x 10.000 stappen"	17
4.	Het kan wél	21
	inspiratie over herstel van biodiversiteit uit de Gelderse Poort	21
	Intermezzo's: column 'De natuur als therapeut' en interview met Martin Schmitz, hoogleraar wandelwetenschap in Kassel	30
5.	Een waarachtig landschap maak je samen	33
	inspiratie uit Van Gogh Nationaal Park	33
	Intermezzo's: column 'Landschap vol verhalen' en interview Zef Hemel, een fervent wandelaar die de Bonnema-leerstoel bekleedt	41
6.	In de streek komt het bij elkaar	45
	inspiratie uit het Groene Hart	45
	Intermezzo's: column 'De verlandelijking van de stad' en interview Reineke van Tol, promovenda aan WUR met wandelen als onderzoeksmethode	53
7.	Transitie is de groots mogelijke kleine stappen vooruit zetten	57
	Geraadpleegde literatuur	61
	Over de auteurs	62

1. Introductie – waarom wandelend wijs?

Dialogisch werken

“Er is behoefte aan een open overlegklimaat over de toekomst van het landelijk gebied”. Die constatering van Johan Remkes was aanleiding om in 2023 vanuit RTLG te starten met een traject dat begon als ‘in gesprek gaan met boeren’ en uitmondde in het advies *‘Dieper Wortelen’*. In dat advies staan aanbevelingen voor meer en beter communiceren tussen partijen die werken aan een vitaal platteland. De titel van het advies refereert aan condities om serieus wortel te kunnen schieten: dialogisch werken heeft tijd en aandacht nodig. In 2024 en 2025 heeft RTLG op allerlei manieren geprobeerd dialogisch werken te stimuleren. Door dwars door bestuurslagen heen te zoeken naar verbinding tussen wat wel de ‘onderstroom’ en de ‘bovenstroom’ wordt genoemd. De naar-buiten-gerichtheid moet in onze ogen onderdeel worden van het nieuwe normaal in organisaties: dialogisch werken draagt bij aan begrip over en weer, en daarmee indirect ook aan de effectiviteit van beleid. Het bewust tussenruimte maken en tussentijd benutten wordt vaak vergeten in drukke agenda’s, maar beide zijn essentieel bij complexe veranderingen zoals de transitie van het landelijk gebied. ‘Achtjes draaien’ tussen beleid en praktijk, zo noemen ze dat inmiddels bij LVVN. Met dit boekje over *wandelen als werkvorm* rijken we een aanvullend repertoire aan.

Kijken met eigen en andermans ogen

Wandelend Wijs¹ was afgelopen jaar zo’n veilige tussenruimte: een reeks van inspiratie-wandelingen door het veranderende platteland in vier verschillende streken. Met bestuurders, beleidsmakers en praktijkmensen hebben we tijd en ruimte genomen om te leren van het landschap en van elkaar. Zoals één van de deelnemers na afloop van een wandeling verzuchtte: “Ik heb van vanochtend meer opgestoken dan van een hele week achter mijn laptop en in vergaderkamers”. Samen zijn we steeds op zoek gegaan naar sporen van vernieuwing in het landschap en luisterden we naar verhalen over wat mensen in de streek beweegt of wat beweging juist in de weg staat. Langzaam gaan – goed kijken en luisteren – was daarbij de werkvorm. Filosofen en dichters zoals Goethe, Nietzsche en Thoreau waren fervente wandelaars. Ze zochten de stilte van het landschap op, verwonderden zich over wat ze tegenkwamen en al wandelend ontstonden vaak nieuwe inzichten. De Zwitserse hoogleraar Lucius Burckhardt introduceerde de term “Spaziergangs-wissenschaft”. Kern daarvan is dat het samen bekijken van plekken en de tocht ernaartoe gezamenlijke beelden oplevert. Die beelden zeggen vaak meer dan woorden: je kijkt met je eigen ogen én met andermans ogen. Je verzamelt samen verhalen, gaat die verknopen en doorvertellen. Wel doet het ertoe met wie je wandelt.

Wandelen én reflecteren

Wandelen dus in goed gezelschap met collega’s van verschillende overheden, met boeren, burgers en buitenlui, met wetenschappers en met kenners van de streek. Elke wandeling werd afgesloten met een gezamenlijk reflectiegesprek. Wat was de rode draad in de ontmoetingen en gesprekken? Wat heb je geleerd en wat betekent dat voor jouw praktijk? In het afsluitende hoofdstuk van dit boekje zet organisator en excursieleider Pieter van Ree een aantal inzichten op een rij, verzameld in gesprekken met zo’n 60 deelnemers aan wandelingen. Verhalen trekken een spoor en zijn belangrijk naast beleidsstukken en wetenschappelijke verhandelingen. In hoofdstuk 2 van dit boekje gaat geograaf Gert-Jan Hospers in op de methodische aspecten van wandelen als werkvorm, op de do’s en don’ts. Verder zijn de impressies van wandelingen door de Achterhoek, Gelderse Poort, Van Gogh Nationaal Park en Groene Hart integraal opgenomen, afgewisseld met columns van Hospers en een aantal interviews met professionele wandelaars. We hopen met dit boekje bij te dragen aan manieren om weer met een frisse blik naar transitie te kijken. Immers: om te snappen wat mensen beweegt moet je écht samen naar buiten gaan en tijd maken voor dialoog.

¹ “Wandelenderwijs” is de titel van een boek van filosoof Ton Lemaire uit 1977 (uitgeverij Ambo) waarin hij op allerlei manieren op zoek gaat naar sporen in het landschap. Dit boek was een belangrijke inspiratiebron voor onze reeks van wandelingen door het landelijk gebied.

2. Wandelen als werkvorm – over nut, noodzaak en methodische aspecten

Een essay van Gert-Jan Hospers

‘Wandelen is het beste medicijn’ (Hippocrates), ‘Een ochtendwandeling is een zegen voor de hele dag’ (Henry David Thoreau), ‘De benen zijn de wielen van de creativiteit’ (Albert Einstein)... Grote denkers wisten het al: wandelen doet wonderen. Het wetenschappelijk bewijs ervoor groeit gestaag. Zo blijkt uit steeds meer studies dat het maken van een wandeling goed is voor onze fysieke en mentale gezondheid. En om die positieve effecten te bereiken, hoeft je niet eens het magische aantal van 10.000 stappen per dag te halen – zo’n 7000 stappen is al voldoende. Zeker vanaf de coronaperiode, toen veel mensen het wandelen hebben ontdekt, verschijnt de ene na de andere lofzang op de baten van de benenwagen voor ons welbevinden.

Walking research methods

Niet alleen artsen, psychiaters en coaches roepen op om ‘de paden op, de lanen in’ te gaan, maar ook steeds meer sociale wetenschappers, procesbegeleiders en beleidsmensen. Ze zetten wandelen als werkvorm in, als een aanpak die complementair is aan traditionele methoden en technieken. In de academische literatuur kom je intussen al de term WRM’s (*walking research methods*) tegen. WRM’s kunnen we omschrijven als een verzameling kwalitatieve onderzoekstechnieken waarbij wandelen wordt ingezet als een activiteit om meer zicht te krijgen op sociale, ruimtelijke en zintuiglijke ervaringen. Door te wandelen wordt een context gecreëerd die we missen als we achter ons bureau blijven zitten of met een groep een sessie in een zaaltje plannen. Wie wandelt, kan de omgeving ervaren, extra data verzamelen (bijv. door notities of foto’s te maken) en zo een nieuw perspectief op een vraagstuk krijgen. WRM’s kunnen worden toegepast in allerlei vakgebieden – van bedrijfskunde tot planologie – maar bijvoorbeeld ook in het kader van creatieve projecten of participatief overheidsbeleid.

Vier werkvormen

In hun artikel ‘Is it research or just walking?’ in *Geoforum* (2020) onderscheiden de onderzoekers Kowalewski en Bartłomiejewski vier soorten ‘wandelen als werkvorm’:

- Een wandeling op zichzelf, al dan niet in groepsverband: gericht op de nauwkeurige *observatie* van een plek en/of de analyse ervan. Doel is de omgeving in alle opzichten te ervaren vanuit de gedachte dat wandelen een zintuiglijke totaalervaring is.
- Het *wandelinterview*: een diepgaand vraaggesprek tijdens het samen wandelen door een omgeving die voor de geïnterviewde vertrouwd of juist nieuw is. Typische vragen daarbij zijn: Wat wil je me laten zien? Wat doet de plek met je? Wat valt je op?
- Wandelen als ondersteunende techniek: een aanvulling op andere methoden om een plek (bijv. een wijk, park of bos) beter in beeld te brengen. Wandelen fungeert hier als een *kader voor storytelling* of als een middel om visuele data te verzamelen.
- Wandelen als een *creatieve handeling*: een activiteit op een specifiek moment en op een specifieke plek, als experiment, een kunstzinnige live-act (performancekunst) of om aandacht voor iets belangrijks te vragen (denk aan een stille tocht).

De uiteenlopende contexten waarin wandelen als werkvorm wordt ingezet – van academisch onderzoek tot kunst – zorgt regelmatig voor kritiek. Zo wordt de wetenschappelijke waarde ervan ter discussie gesteld, terwijl de resultaten die wandelingen opleveren vaak de complexiteit van een vraagstuk benadrukken – wat niet per se iets is wat overheden waarderen die op zoek zijn naar simpele en heldere antwoorden. En zeker in het calvinistische Nederland wordt wandelen nog vaak gezien als vrijetijdsbesteding en daarom niet echt serieus te nemen in het kader van werkgerelateerde doelen. Veelzeggend zijn schampere opmerkingen als ‘Wandelen? Doe dat maar in je vrije tijd’, ‘Buitenspelen voor ambtenaren’ en ‘Meegaan met een wandeling kost me te veel tijd, in diezelfde periode kan ik tientallen mails wegwerken’.

De meerwaarde van samen wandelen

Wandelen in het kader van je werk mag dan bekritiseerd worden, zelfs de grootste criticasters zullen moeten toegeven dat wandelen een rijker perspectief geeft op de werkelijkheid om ons heen dan je krijgt door op kantoor te blijven zitten. Maar dat is niet het enige. Zeker bij het samen wandelen, waarop we ons in de rest van het essay richten, levert wandelen als werkvorm veel op. Er zijn tenminste zeven redenen waarin de toegevoegde waarde van wandelen ten opzichte van andere methodieken schuilt. Hieronder zetten we ze op een rij:

- **Dialogisch werken**

Door een gebied wandelend te bezoeken, maak je als tweetal of een grotere groep gezamenlijk iets mee. Je komt met elkaar in gesprek, deelt ter plekke ervaringen en wijst elkaar op dingen die de ander niet meteen ziet. En zeker als de omgeving bijzonder is of het weer zich van z'n beste of slechtste kant laat zien, creëer je een krachtige collectieve herinnering. Groepswandelen is dialogisch werken die je blijft.

- **Positieverandering**

Het aardige van wandelen is dat je naast of achter elkaar loopt. Dat is een comfortabeler positie dan samen zitten aan een tafel of in een kring waar je de ander, althans volgens onze culturele normen, in de ogen moet kijken. Als je naast of achter elkaar loopt, durf je meer te zeggen dan wanneer je tegenover elkaar zit en telkens oogcontact hebt. Deze positieverandering kan bevrijdend werken en leidt tot een open dialoog.

- **Omgeving doet mee**

Zeker als mensen elkaar nog niet kennen en ze een heikel thema moeten bespreken, kunnen er in een kantoorsetting pijnlijke stiltes ontstaan. Ook kan het ertoe leiden dat de mensen met de grootste mond het gesprek domineren en de rest er stilletjes bijzit. Wie samen wandelt, krijgt de omgeving er echter als een neutrale groepsgeenoot erbij – en die doet onwillekeurig mee, als welkome afleiding of als vredestitel. Zeker in een mooie natuurlijke omgeving werkt dat zo. Of zoals de filosoof Nietzsche het treffend uitdrukte: 'We zijn zo graag in de vrije natuur, omdat deze geen mening over ons heeft.'

- **Serendipiteit en bijvangst**

Omdat de omgeving meedoet tijdens de wandeling kan ze aanleiding zijn voor iets onverwachts: een inzicht dat je nog niet had, een inspirerende ontmoeting of een groepservaring die je niet voor mogelijk had gehouden. Deze toevalsfactor (serendipiteit) kan maatschappelijk gezien waarde hebben en zo een 'ongezochte opbrengst' zijn. Voorbeeld: tijdens een wandeling ziet de ambtenaar groenvoorziening dat de bewegwijzering vervangen moet worden en geeft dat vervolgens door aan zijn collega van de afdeling recreatie. Deze bijvangst komt de kwaliteit van de plek ten goede.

- **Denken met de voeten**

Wat wandelen de creativiteit stimuleert, is geen nieuws. In *The Tao of Travel* (2011) haalt Paul Theroux in dit verband de Latijnse spreuk *solvitur ambulando* aan, die staat voor 'het wordt opgelost door het wandelen'. Iedereen die met een vraagstuk worstelt, zal dit herkennen. Ga naar buiten en je krijgt al struinend een nieuw licht op de zaak. Het schijnt ermee te maken te hebben dat elke voetstap een schokje in je lichaam teweegbrengt. De bloedtoevoer naar ons brein neemt daardoor toe – en daarmee ook onze creativiteit. Hoe het ook zij, wie wandelt, denkt al dan niet bewust met de voeten.

- **Ideaal voor beelddenkers**

Wetenschappers, ambtenaren en andere professionals zijn gewend om te communiceren in woorden. Als het in een rapport of nota staat of anderszins op schrift is gesteld, is het waar, zo lijkt het. Maar eigenlijk weten we wel beter: een beeld zegt vaak meer dan duizend woorden. Tijdens het wandelen komen beelddenkers volop aan hun trekken: ze kunnen dingen in de omgeving laten zien en fotograferen die ze minder goed onder woorden kunnen brengen: 'kijk, dat bedoel ik' of 'kijk, dat wilde ik eigenlijk zeggen'. Niet voor niets kan goede storytelling niet zonder pakkende beelden.

- **Vertraging van de tijd**

Wandelen verlengt ons leven. En dat ligt niet alleen aan de gezondheidsbaten die worden toegeschreven aan deze inherent menselijke activiteit. Iedereen die wel eens wandelt, zal het herkennen: de tijd waarin je voortstapt, lijkt minder snel te gaan – je vertraagt als het ware de tijd. Een half uur in de buitenlucht lijkt wel een uur te duren; je hebt het idee er even helemaal uit te zijn. Misschien komt dat wel omdat (samen) wandelen ons terugbrengt tot de essentie – je bent even niet omringd door dingen uit het *Umfeld* die om onmiddellijke aandacht vragen, of het nu gaat om een online vergaderafspraak, een rapport dat af moet of e-mails die snel beantwoord dienen te worden.

Natuurlijk, wandelen is niet de heilige graal voor elk type onderzoek, vraagstuk of uitdaging. Het ene thema leent zich er beter voor dan het andere. Maar zeker in het ruimtelijke en sociale domein ligt de meerwaarde van wandelen voor de hand. Samen lopen met collega's of met de doelgroep in de omgeving waarop het beleid zich richt levert altijd wat op.

Wandelend onderhandelen

Een gesprek aan de onderhandelingstafel leidt soms tot pijnlijke confrontaties of conflicten. Wat als de gesprekspartners met elkaar gaan wandelen? Een topontmoeting tussen Helmut Kohl en Michail Gorbatsjov over het herenigde Duitsland in 1990 geeft te denken. Beide wereldleiders besloten na het officiële gedeelte met elkaar een wandeling te maken. 'Geen van ons had zin om op dat moment te praten over de politiek en daarom hadden we het over van alles en nog wat', herinnerde Kohl zich. De twee wereldsprekers spraken over privé zaken, persoonlijke ervaringen en voetbal. Ze liepen letterlijk en figuurlijk in dezelfde richting – en hun woorden volgden het ritme van hun voeten. Niet lang na deze wandeling stemde de Sovjet Unie onverwachts in met de soevereiniteit en het NAVO-lidmaatschap van het herenigde Duitsland. Zeker, de Duitsers beloonden de Russen daarvoor met miljardensteun. Maar het wandelen zorgde er wel voor dat een en ander in goede sfeer gebeurde.

Wandelwetenschap en interactief beleid

Wandelen als onderzoeksgebied is niet alleen het werkveld van gezondheidswetenschappers, medici en psychologen. Ook in de letteren, bedrijfskunde en ruimtelijke wetenschappen is er aandacht voor wandelen, vooral als methode om meer diepgaand onderzoek te doen. In feite treden deze 'wandelwetenschappers' in de voetsporen van Griekse filosofen en *flaneurs*, zoals Walter Benjamin en Guy Debord. Ze geloofden in de waarde van het wandelen om de wereld om ons heen nauwkeurig te observeren en tot nieuwe inzichten te komen. In de antropologie en etnologie is wandelen vanouds een beproefde manier om een groep, volk of stam beter te leren kennen. En zoals de termen *walk the talk* en *management by walking around* aangeven, heeft het wandelen ook z'n weg gevonden in de bedrijfskunde. Maar de meeste toepassingen van wandelen als werkvorm vinden we in het ruimtelijke domein, zoals de geografie, stedenbouw en planologie.

Jane's Walks

Voor de Amerikaanse stadsdenker Jane Jacobs, die het begrip 'straatballet' in 1961 introduceerde, was rondlopen op straat dé manier om steden te doorgronden. Nog altijd worden er overal ter wereld *Jane's Walks* georganiseerd waarbij bewoners door hun wijk lopen om te kijken hoe deze erbij ligt. Ook de Deense stedenbouwer Jan Gehl pakt de benenwagen om zo 'op ooghoogte en met 5 kilometer per uur' te analyseren hoe een plek levendiger, duurzamer en aantrekkelijker kan worden. Wandelen wordt door hem beschouwd als de meest basale methode om de fysieke omgeving te kunnen ervaren, lezen en begrijpen.

Wandelen en planologie

Ook in ons land kent wandelen als werkvorm bij ruimtelijke professionals een zekere traditie. Maar daarvoor moeten we wel decennia terug. Voorbeeld: in de eerste helft van de 20^e eeuw ontleende planoloog Pieter Verhagen zijn fenomenale kennis van het Nederlandse landschap aan de talloze wandelingen die hij

maakte. Ook Cornelis van Eesteren, bekend van het *Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam* (1934) was een wandelfanaat die met zijn collega Theo van Lohuizen de hort op ging om tot relevante planvorming te komen. Tegenwoordig wandelen planologen aanzienlijk minder dan in het verleden. In een lezenswaardig artikel in het tijdschrift *Cities and Health* (2025) stellen Zef Hemel en zijn twee medeauteurs zelfs dat planologen het wandelen als werkvorm hebben verleerd: 'Planologen denken dat snelheid en efficiëntie positief zijn en zelfs noodzakelijk. Soms wordt een *site visit* ondernomen, met de auto of misschien deels te voet, maar het kost veel tijd om zulke activiteiten in de buitenlucht op een zorgvuldige wijze uit te voeren. Het evalueren en verwerken van de data brengt de planologen terug naar hun burelen. Uiteindelijk komt planologie neer op kantoorwerk'.

Spaziergangswissenschaft

Volgens Lucius Burckhardt (1925-2003), hoogleraar aan de Universität Kassel, heeft technologische ontwikkeling onze omgevingswaarneming veranderd. Hij analyseerde onder meer de impact van (auto)mobiliteit op ons stadsbeeld. Burckhardt gaf het voorbeeld van historische stadstuinen. Toen ze aangelegd werden, zat het verassende van de tuinen 'm in het contrast tussen stad en land en de moeite die een voetganger moest doen om het 'stadsgroen' te bereiken. Neem Venetië, waarover Burckhardt in *Warum ist Landschaft schön?* (2006) schreef: 'Na de lange wandeling door de stenigste van alle steden, door Venetië, kwam de tuin van vorstin Papadopoli ongetwijfeld over als een waar paradijs. Vandaag de dag, nu we de plek via de parkeerplaats van het busstation betreden, imponeert hij nauwelijks meer. Onder andere omstandigheden is hetzelfde niet meer hetzelfde.' Burckhardt betreurde het dat plekken zo geen eerlijke kans meer krijgen om hun oorspronkelijke schoonheid te tonen. Ook kan een door technologie gewijzigd ruimtelijk beeld leiden tot planologische 'bijziendheid'. Zo zijn steden die zijn (her)ingericht vanuit het perspectief van automobilisten niet per se aantrekkelijk voor voetgangers. Burckhardt introduceerde de *Spaziergangswissenschaft* (in het Nederlands soms vertaald als 'promenadologie'; in het Engels als 'strollology') als een methode om mensen weer bewust te maken van hun leefomgeving. Die 'wandelwetenschap' laat ons niet alleen meer genieten van de omgeving, maar is ook relevant voor het beleid. Ruimtelijke ontwikkeling die gebaseerd is op de promenadologie doet recht aan de lokale geschiedenis en de menselijke maat. En dat levert plekken op die een stuk authentieker, prettiger en attractiever zijn.

Beleving voegt toe

Natuurlijk, gemeenten en andere overheden onderhouden sinds de eeuwwisseling steeds meer relaties met 'het veld', 'de omgeving' en 'de leefwereld'. Door middel van participatie- en co-creatietrajecten zoeken ze in buurtcentra of dorpshuizen contact met bewoners en andere adressaten van het beleid. Dat doen ze onder het motto van interactieve beleidsvorming, beleidsnetwerken en bottom-up beleid. Anders dan in de klassieke, planmatige benadering van overheidsbeleid is er meer oog voor de specifieke context en de partijen op wie het beleid is gericht. Maar het blijft vaak bij het luisteren naar verhalen van burgers of het ophalen van mooie citaten – van het echt ervaren van de plek door er met ervaringsdeskundigen rond te wandelen komt het meestal niet. Tijdgebrek speelt daarbij een rol, maar sommige professionals twijfelen ook openlijk over de waarde ervan. Ze benadrukken liever de technische aspecten van een plek, verzamelen *big data* en baseren daar vervolgens hun interventies op. Dat is objectiever, aldus deze data-analisten, dan rekening houden met impressies, verhalen en andere subjectieve ervaringen die je al wandelend opdoet. Steden en landschappen worden zo echter gereduceerd tot uitwisselbare plekken, wat uiteindelijk geen recht doet aan de realiteit.

Samen wandelen, juist in het landelijk gebied

In het advies *Dieper wortelen* wordt gepleit voor een beter gesprek over plattelandsontwikkeling. De ingrijpende veranderingen in het landelijk gebied vragen om een open en reëel overlegklimaat, zoals Johan Remkes eerder bepleitte, waarin naar elkaar luisteren en dialogisch werken centraal staan. We zijn ervan overtuigd dat wandelingen waaraan de bij de transitie betrokken partijen meedoen zorgen voor 'het betere

gesprek'. En daarbij zijn niet alleen de hiervoor genoemde argumenten voor 'promenadologie' van belang. Juist de problematiek in het landelijk gebied vraagt om wandelen als werkvorm. Waarom? Vier redenen:

- **Ter plekke: je bent in het object**

Vergeleken met abstracte thema's zoals brede welvaart, duurzaamheid en veiligheid hebben ruimtelijke vraagstukken het voordeel dat je ze met eigen ogen kunt zien – je kunt ernaartoe en de plek waar het om draait zelf ervaren. Waarom doen we dat niet vaker? Vreemd genoeg houden we een workshop over plattelandsbeleid in een kantoorsetting, terwijl het gebied waarover we het hebben gewoon om de hoek ligt. Door te wandelen in het object zelf, weet je waarover je het hebt en kom je tot een beter gesprek.

- **Creativiteit: zwermintelligentie**

Onze creatieve vermogens krijgen niet alleen een boost als we individueel een wandeling maken. Door als groep te wandelen kan er dankzij de interactie tussen de deelnemers collectieve creativiteit ontstaan. Bij zulke 'zwermintelligentie' gaat het om oplossingen die als je als individu vooraf niet had kunnen bedenken. Bekende voorbeelden uit het dierenrijk zijn mieren die samen de kortste route naar voedsel vinden en vogels die complexe patronen in de lucht vormen. Door samen te wandelen wordt de kans op zwermintelligentie ten behoeve van het landelijk gebied vanzelf vergroot.

- **Dialogo: 'ik zie, ik zie wat jij niet ziet'**

In *The Cathedral and the Bazaar* (1999) presenteert Eric S. Raymond twee modellen van softwareontwikkeling: de 'kathedraal'-aanpak van gesloten, hiërarchische ontwikkeling, waarbij slechts een kleine groep ontwikkelaars aan de code werkt, en het 'bazaar'-model dat staat voor een dynamische, transparante aanpak waaraan iedereen kan bijdragen (*open source*). Raymond is voorstander van het bazaarmodel, omdat dialoog en samenwerking van onderop leidt tot het sneller detecteren van bugs en fouten. Het brengt hem tot het formuleren van *Linus' Law* (genoemd naar Linus Torvalds, de bedenker van open source-software Linux): 'Met genoeg ogen worden alle bugs oppervlakkig' oftewel 'Als er veel mensen meekijken, worden missers snel zichtbaar'. Natuurlijk is transitie op het platteland heel wat anders dan een software-probleem, maar het principe is hetzelfde: door als groep naar hetzelfde vraagstuk te kijken, kun je elkaar behoeden voor 'bijziendheid' en elkaar wijzen op nieuwe perspectieven. Samen wandelen maakt het onzichtbare voor de één zichtbaar voor de ander. Net zoals bij open source geldt: wat jij niet ziet, ziet een ander wél. Dat weten kinderen maar al te goed. Want wie kent uit zijn jeugd niet het spelletje 'ik zie, ik zie wat jij niet ziet'?

- **Herinneringen: ‘weet je nog?’**

Samen wandelen in het landelijk gebied werkt verbindend en schept herinneringen. Als groep deel je niet alleen het pad en de route, maar ook de momenten die onderweg betekenis krijgen. Denk aan een wandeling langs een rivier, waarbij het kabbelen van het water of het spotten van een ijsvogel hét gespreksonderwerp wordt. Of neem de heerlijke bloesemgeur tijdens een lentewandeling in een Natura 2000-gebied – zelfs jaren later kan die geur het moment weer oproepen. Samen voortstappend op het platteland beleef je iets bijzonders waar je nadien aan terug moet denken (‘weet je nog?’).

Zorgvuldig voorbereide groepswandelingen in het landelijk gebied kunnen helpen bij doorbreken van vooroordelen, clichés en patronen. Dat geldt zeker als partijen uit diverse ‘arena’s’ (denk aan de overheid, agrarische sector en burgerij) met elkaar oplopen en onderling het gesprek aangaan over wat ze vanuit hun perspectief opvalt. Bij de verdere ontwikkeling van ons platteland zou wandelen als werkvorm de regel moeten worden in plaats van de uitzondering. Je kunt toch eigenlijk alleen zinvol oordelen over iets als je iets met eigen ogen hebt gezien en zelf hebt ervaren? Of zoals de Duitse schrijver en natuuronderzoeker Johann Wolfgang von Goethe het eens uitdrukte: ‘Alleen daar waar je te voet bent geweest, ben je werkelijk geweest.’

Wandelen is veranderen

Wist u dat de oerbetekenis van het Nederlandse woord ‘wandelen’ te maken heeft met ‘verandering’ oftewel transitie? Wie het begrip *Wandel der Zeiten* (verandering der tijden) of Kafka’s klassieker *Die Verwandlung* (De gedaanteverwisseling) nog uit de Duitse les kent, ziet het meteen – ons begrip ‘wandelen’ is er etymologisch aan verwant. De term komt voort uit de gemeenschappelijke Germaanse wortel *wand* die duidt op ‘zich verplaatsen’, ‘draaien’ of ‘wenden’. In de loop van de eeuwen zijn de betekenissen in het Duits en Nederlands uit elkaar gegroeid. Maar als je het even op je in laat werken, zie je dat ‘wandelen’ en ‘veranderen’ inderdaad met elkaar te maken hebben: wie gaat wandelen, ondergaat een verandering – hoe klein ook – waardoor je je na afloop niet meer hetzelfde voelt als aan het begin.

3. De kracht van het collectief – inspiratie uit de Achterhoek

Impressies van de eerste inspiratiewandeling rondom de doorontwikkeling van het platteland²; een initiatief in het kader van “Dieper Wortelen” van RTLГ.

1. Introductie

Vrijdag de dertiende

De eerste Wandelend Wijs – de try out – vond plaats op vrijdag 13 juni 2025 in de omgeving van Varsseveld en Aalten in de Achterhoek. Met een gezelschap van 17 wandelaars van het ministerie, van gemeenten, universiteiten en uiteraard ook van boeren en andere praktijkmensen uit de streek hebben we gewandeld door het karakteristieke coulisselandschap. We deden natuurgebied de Vennebulten aan en liepen terug langs de Bovenslinge. Alles bij elkaar ruim 6 kilometer tijdens een bijzonder warme lenteochtend. Schaduw was dan ook een terugkerend thema. Net zoals de lokale productie van gezond voedsel.

Mooi Achterhoek als wegwijzer

Dieper Wortelen organiseert deze wandelingen steeds met een lokale of regionale partner. In dit geval met Jacqueline Bulsink en Dyon Temmink van het project Mooi Achterhoek dat zich onder meer inzet voor meer biodiversiteit, natuurinclusieve landbouw en een werkend nieuw cultuurlandschap. Agroforestry en biobased bouwen zijn belangrijke aandachtspunten

2. Snapshots van de wandeling

Een snapshot is een foto die spontaan wordt genomen. Het is meer de bedoeling om een moment te pakken, dan om een artistiek of journalistiek statement te maken. In deze impressies proberen we ontmoetingen of gesprekken te vatten in zo’n momentopname, in woorden en taal. Daaraan koppelen we het Nederlandse woord “snappen”: proberen te begrijpen wat we zien of horen.

Dromen van een voedselhaag

We ontmoeten Jennifer en Willem aan de rand van een weiland. Verderop graast hun melkvee. Willem is een boer van de zesde generatie, Jennifer is een stadse en weet ook van aanpakken. Ze willen biologisch boeren. Schaduw is belangrijk voor de beesten en daarom willen ze een haag planten rondom hun land. Een voedselhaag wel te verstaan: die kan zorgen voor de productie van noten, stikstof binden, biodiversiteit toevoegen en geeft ook nog eens schaduw. Jennifer en Willem investeren in 10.000 stuks plantgoed. Maar het planten moet grotendeels met de hand gebeuren en als het er op aankomt zijn er helaas weinig vrijwilligers. Bovendien heeft de provincie de pauzeknop ingedrukt qua subsidieverlening. Met aanvoer van de bomen met vrachtwagens wordt immers extra stikstof uitgestoten, wat elders heeft geleid tot rechtszaken. Toch zet boer Willem door want: “dat de natuur terugkomt is machtig mooi met al die vogeltjes!”. Zoals wel vaker is de boerin ook hier de motor van innovatie: ze voegt inkomen toe met een B&B, een ijsmakerij en een landwinkel. Gelukkig springt de familie bij door vaak voor de kinderen te zorgen. Jennifer en Willem hebben wat dat betreft de gunfactor.

² De tekst van deze impressies is van Pieter van Ree, foto’s zijn van Bianca de Vlieger en Olga van Kalles. De inzichten over wandelen als werkvorm zijn ontleend aan slides van Gert-Jan Hospers.

Weinig schaduw

Verderop lopen we langs een perceel strak grasland met de restanten van een windsingel. Een paar bomen zijn dood, andere exemplaren staan er slecht bij. Aan mijn wandelgenoot vraag ik: “komt dat door verdroging?”. “Nee”, antwoordt zij, “dat land is van een boer die geen boodschap heeft aan hagen en bomen, dat is maar lastig met de trekker.” Het is de tijd van het hooien. Soms raak je met die grote machines een boom en dan beschadigt de bast. Hier is weinig schaduw.

Buurt maken

We wandelen door de gemeente Aalten met ruim 27.000 inwoners verspreid over verschillende dorpen en buurtschappen. Wethouder Erik vertelt enthousiast over de omgevingsvisie die ze als gemeente zelf maken: samen met inwoners, maar zonder dure bureaus van buiten. “We gaan naast de mensen staan en vragen wat we voor ze kunnen doen”, zegt hij. Gert-Jan noemt dat “van overheid naar nevenheid”. De gesprekken in Aalten dragen bij aan depolarisatie, vindt de wethouder, ofschoon ook hier de vlaggen her en der nog omgekeerd hangen. Wat steekt, is dat de mensen uit het westen soms voor een habbekrats een boerderij en land opkopen. Ze kennen de gebruiken van de streek niet. In de Achterhoek hecht men bijvoorbeeld aan het naoberschap (nabuurchap), een traditie waarin burens elkaar bijstaan in goede en slechte tijden. Nieuwe bewoners worden in dat kader soms nog verwelkomd met een mand vol streekproducten. “Buurt maken” noemen ze dat hier. Mensen houden ervan zelf hun omgeving vorm te geven. In Dinxperlo maakte een parkeerplaats ruimte voor een groene oase in het dorp. Daar is de wethouder trots op. Ook dat is buurt maken.

Tuinieren of nieuw landschap?

Dyon is van het Buitenbureau. Van conceptontwikkeling tot eigenhandig bomen planten, van filosofie tot educatie op lagere scholen. Dyons enthousiasme lijkt onbegrensd. “De mens is losgezongen van zijn omgeving en dat resulteert in achteloosheid en desinteresse”, zegt hij, “het is tijd dat we samen verantwoording voor onze omgeving nemen.” Dyon is niet van de tegenstelling tussen natuur- en cultuurland: landbouw-inclusieve natuur en natuur-inclusieve landbouw, voor hem loopt het allemaal in elkaar over. We struinen door hoog gras op zoek naar een poel en wat schaduw van een haag. Hij produceert daar olie en zetmeel en zorgt voor biodiversiteit, zijn eigen vorm van agroforestry. “Pas over 30 jaar zie je wat het geworden is”, zegt hij, “we bouwen hier het landschap van de toekomst en plukken nu al de vruchten”. Mooi al die kleine initiatieven die samen optellen tot een nieuw landschap. “Maar gaat dat allemaal vlot genoeg?”, vraagt een deelnemer, “moeten we naast deze kleinschalige interventies – dat tuinieren – ook niet radicaal herinrichten om bijvoorbeeld de stikstofdoelen te kunnen bereiken?”.

Levende bodem en goed gereedschap

In september 2020 zijn Joep, Meta, Jeroen, Jasper, Carolien en Bas het agrobosbedrijf “Nieuwe Bodem” begonnen. Ze pachten 2 hectare van de ouders van Carolien. Zij is een Achterhoekse, terwijl de anderen uit de stad komen. Soms nog met een goedbetaalde burgerbaan, maar ook met veel zin om op het land te werken. Bas en Jeroen geven een toelichting tijdens de lunch met streekproducten en thee van eigen land. “Nieuwe Bodem wil een ecologisch en duurzaam alternatief bieden, dat in staat is gezond voedsel te produceren en een eerlijk inkomen voor boeren te garanderen. We doen dat op behapbare schaal. Niet alleen door te onderzoeken maar gewoon door zelf te boeren, te leren en te groeien”. Je kunt meedoen met Nieuwe Bodem door bijvoorbeeld een walnoten- of hazelnotenboom te adopteren. Met hun grote vriendennetwerk – ook in de stad – hebben ze een actieve gemeenschap en kapitaal rondom het initiatief gecreëerd. Verbindingen aangaan met andere producenten en consumenten gaat het collectief goed af. Het voedselbos groeit en bloeit, de kruidenthee is bijvangst. “We laten zien dat in korte tijd een levende bodem kan ontstaan”. De varkensstal wordt inmiddels omgebouwd tot winkel en ontvangstruimte. Alleen met eenvoudige mechanisatie (denk aan een snoeimachine voor een boomgaard) wil het nog niet vlotten, want goed gereedschap voor deze kleinschalige vorm van landbouw is er helaas nog niet. “Dat gooi ik straks in de app”, zegt Dyon, “want er zijn hier overal buurtgenoten die zoiets wel kunnen maken”.

3. Pop-up college over wandelen

Al wandelend wordt er veel gepraat en op locatie uitgelegd, dat is ook de bedoeling van deze vorm van dialogisch werken. De wandeling moest een beetje worden ingekort en ook voor het pop-up college van Gert-Jan Hospers was er eigenlijk te weinig tijd. Daarom voegen we aan deze impressies in onderstaand kadertje enkele van zijn inzichten over de waarde van wandelen toe. Hospers besluit zijn pop-up met een citaat van Friedrich Nietzsche: “Alleen gedachten die ontstaan tijdens het wandelen hebben waarde.” Nietzsche was een fervent wandelaar en pleitbezorger van vrije ruimte om te kunnen denken. Een andere filosoof, Frederic Gros, legt dat als volgt uit: “In veel boeken voel je het gebogen zittende, gekromde lichaam van de schrijver. Een wandelend lichaam is gestrekt en gespannen als een boog: het staat open voor de grote ruimte als een bloem voor de zon.”

Wandelen is goed voor gestel, geest en gesprek

Fysieke baten van het wandelen zijn:

- Preventie van chronische ziekten en aandoeningen
- Betere nachtrust: wandelen maakt ‘natuurlijk’ moe
- Motion is lotion: bewegen smeert het lichaam
- 10.000 stappen niet nodig, half uur per dag werkt al

Daarnaast ook mentale baten:

- Minder grote kans op depressies en dementie
- Wandelend werkt ons brein 15 tot 20% beter
- Denken met de voeten: goed voor je creativiteit
- Wandelen is zeven: je richt je op het wezenlijke

En tenslotte zijn er ook een heleboel sociale baten:

- Positieverandering: naast i.p.v. tegenover elkaar
- Samen wandelen is samen zien, beleven en leren
- Omgeving als prettige afleiding en gespreksthema
- Serendipiteit: wandelend meer kans op toeval
- Ideaal voor beelddenkers (‘kijk, dat bedoel ik!’)
- Vertraging van de tijd: half uur lijkt wel een uur

4. Rode draden in het reflectiegesprek

Veel kleine verhalen tellen op tot één groot verhaal

Mooi Achterhoek is een voorbeeld van allerlei micro-story's over andere landbouw, anders verdienen met grond en anders omgaan met natuur, die met elkaar optellen tot een macro-story, een groter verhaal van de transitie die inmiddels in de streek op gang is gebracht. Elk project op zich is een inspiratiebron en daarmee een motortje van vernieuwing. “Kinderen hebben verhalen nodig om in slaap te vallen, volwassenen om wakker te blijven”, stelt Hospers.

Kijk naar natuur- en cultuurland als één geheel

De kijk van Dyon Temming resoneert bij de deelnemers aan de wandeling. Het cultuurland is van groot belang voor de biodiversiteit en boerennatuur (agrarisch natuurbeheer) heeft in streken als de Achterhoek het beste toekomstperspectief. Andersom kan het natuurlijk landschap ook bijdragen aan bijvoorbeeld gezond voedsel (agroforestry). En verwilderde natuur kan bijdragen aan onverwachte soortenrijkdom, ook onder de huidige milieuoedities.

Innovatie komt (ook) van boerinnen en stedelingen

De verhalen van Jennifer, Bas en Jeroen laten zien dat vernieuwing van de landbouw en het landschap regelmatig ontstaat bij mensen uit de stad. De frisse blik van buiten, de drijfveren om het écht anders te gaan doen via biologische teelt of bewust bodembeheer. Tijdens andere initiatieven van Dieper Wortelen hebben we gezien dat deze innovators aanvankelijk wat argwanend worden bekeken, maar uiteindelijk ook de gangbare collega's infecteren. Een lector aan de HAS in Den Bosch zei mij laatst: "op een gegeven moment zijn er alleen nog maar gangbare boeren en enkele collega's die niet-biologisch werken". Dat omslagpunt is nog niet bereikt (lees ook de column van Gert-Jan Hospers).

Er zijn veel meer bruggetjes tussen leefwereld en systeemwereld nodig

Dit punt leeft heel breed bij de deelnemers: je gaat het pas zien als je het doorhebt (om met Cruijff te spreken). De systeemwereld werpt veel obstakels op om het pad richting duurzaamheid in te slaan. Praktijkmensen lopen daar in het beste geval omheen, maar kunnen er ook op blijven haken. Zie het verhaal van Jennifer en Willem. Aan de andere kant is er ook de werkelijkheid van (Europese) doelen en Haagse burelen. Het vertrouwen tussen die twee werelden – de systeemwereld enerzijds en de leefwereld anderzijds – lijkt soms zoek en het helpt zeker om samen te gaan kijken en begrip voor elkaars werelden te krijgen. Door de deelnemers wordt de suggestie gedaan om ook eens een wandeling met praktijkmensen te doen in en om het Ministerie, om zo de leefwereld van de systeemdenkers te ervaren. Die hebben het ook niet makkelijk.

Vandaag vernieuwen vanuit een langetermijnvisie op het platteland

Michael van Buuren van de WUR onderstreept nog eens de noodzaak van een langetermijnvisie op de Nederlandse landbouw en de ontwikkeling van het platteland. Zo'n visie kun je laden met initiatieven in het hier en nu, zoals in de Achterhoek. Het is jammer dat polarisatie op het landbouw- en natuurdossier heeft geleid tot stilstand en onvoldoende oog op de toekomst.

Oog voor volgende generaties

Ongemerkt is het programma voor deze try out best overvol geraakt. Er is nu eenmaal zoveel te zien en met elkaar te bespreken in de Achterhoek! Juist het diverse gezelschap van mensen uit de streek, uit Den Haag en van kennisinstituten maakt deze ochtend zo interessant. Maar ook vanochtend zijn we nog een beetje in onze eigen bubbel gebleven. Het verhaal van jonge generaties boeren – zoals Willem en Jennifer – moet breder gehoord worden. Maar ook in het deelnemersveld zijn jonge collega's van harte welkom om hun visie in te brengen.

Intermezzo: Weet u wat u eet?

We staan er meestal niet bij stil, maar ons avondeten heeft er vaak een heuse wereldreis op zitten. Grote kans dat de boontjes op uw bord uit Afrika komen, de rijst uit de Verenigde Staten en de bramen in het bakje yoghurt uit Portugal. De landbouw is een mondiale bedrijfstak geworden en daarbinnen is Nederland een grote speler: het leeuwendeel van de agrarische productie in ons land is bestemd voor de export. De branche krijgt internationaal veel waardering en loopt voorop in efficiëntie en voedselveiligheid.

Overal in ons land vinden we grootschalige agrobedrijven die de wereld als werkterrein hebben. Maar steeds meer boeren kiezen voor kleinschalige activiteiten. Ze spelen in op trends als biologische, duurzame en lokale productie. Voorbeeld: vanuit haar winkel verkoopt beleefboerderij De Ydenhoeve in het Noord-Overijsselse buurtschap Collendoorn groente, fruit, aardappelen, scharrelvlees, boerenzuivel, eieren, kaas, vruchtensappen en ijs. Vooral bij hoogopgeleide stedelingen winnen zulke streekproducten aan populariteit. Ze willen graag weten waar hun eten vandaan komt en vinden het belangrijk dat hun voedsel verantwoord – lees: veilig, gezond en klimaatvriendelijk – wordt geproduceerd.

Vroeger was biologische landbouw uit de streek de norm. Het ommeland voorzag de stad van vlees, zuivel, graan en groenten. Landgoederen in het buitengebied maakten het mogelijk dat de inwoners van nabijgelegen steden genoeg te eten hadden. Maar hoe zorg je anno 2025 voor meer 'streekeigen' voedsel op je bord? Dat is een regelrechte uitdaging, want de mondiale ratrace tussen voedselproducenten en de dominantie van supermarkten laten zich niet zomaar doorbreken. Zolang consumenten niet bereid zijn wat meer voor hun eten te betalen, blijft het huidige systeem in stand. En boeren die wel uit de reguliere keten durven stappen, lopen vaak tegen logistieke en marketingproblemen aan.

Toch zijn er lichtpuntjes. Neem de opkomst van voedselcoöperaties, waarbij een groep mensen gezamenlijk bij één of meer boeren in de buurt producten inkoopt. Een voorbeeld is coöperatie 'de Autark' in het Sallandse dorp Broekland. De 35 deelnemers bestellen hun vlees, eieren, groente en fruit bij diverse boeren uit de omgeving. Wekelijks plaatsen de gezinnen hun bestelling. Op zaterdag pikt een coöperatiedeelnemer de bestelde producten op om ze naar een centraal afhaalpunt te brengen. Ook het ecologische agrobosbouwbedrijf Nieuwe Bodem in Aalten laat goed zien hoe je de keten tussen bodem, boer en bord kunt verkorten. Je kunt er een walnotenboom, hazelaar of voedselbosgewas (zoals appelboom, kiwibes en wilde perzik) adopteren. Dat is niet alleen leuk, maar ook lucratief, want de opbrengst van de boom is voor jou. Een mooi staaltje van 'hedonistische duurzaamheid': verantwoord handelen waar je ook nog eens blij van wordt.

Vergeleken met landen als Denemarken en Oostenrijk stelt kleinschalige landbouw in ons land nog niet veel voor. Slechts 4% van de Nederlandse landbouwgrond wordt gebruikt voor biologische teelt en van wat we dagelijks eten is nog altijd 97% niet-biologisch. Maar initiatieven als de Autark en Nieuwe Bodem hebben wél een belangrijke publieksfunctie. Net zoals streekmarkten en rondleidingen op de boerderij dragen ze bij aan bewustwording bij de consument. Maatschappij- en milieubewust voedsel is gewoon om de hoek verkrijgbaar! Ook overheden en instellingen kunnen het goede voorbeeld geven, bijvoorbeeld door waar mogelijk producten voor hun kantines zoveel mogelijk regionaal in te kopen. Want zeker voor eten uit eigen streek geldt het spreekwoord: 'zien eten, doet eten'.

Intermezzo: ‘Welke vorm van wandelen je kiest, maakt niet uit, zolang je maar vanuit de juiste intentie vertrekt’ (interview met Wilco Kruijswijk)

Wilco Kruijswijk kan niet zonder wandelen. Als ‘moderne pelgrim’ is hij ervan overtuigd dat wandelen wijs maakt – het is volgens hem een ‘diepzinnige en lichtvoetige’ manier van bewegen die veel meer omvat dan het louter zetten van het ene been voor het andere. Tot dit inzicht is Kruijswijk niet alleen via zijn studiep pad (filosofie, theaterwetenschappen, algemene sociale wetenschappen) gekomen, maar vooral tijdens de talloze wandelingen die hij in binnen- en buitenland maakte. In zijn ogen spelen bij elke pelgrimstocht, al dan niet religieus geïnspireerd, vier elementen een rol: ritme, eenvoud, ontmoeten, vertrouwen en de wereld een beetje mooier achterlaten. In ons land heeft Kruijswijk meerdere pelgrimsroutes uitgezet, waaronder het Gelukkigerwijspad, een route van 125 kilometer door de provincie Utrecht. Over zijn kennis, inzichten en ervaringen rond het wandelen publiceerde hij bij uitgeverij Zilt (www.uitgeverijzilt.nl) het prachtige boek 100 x 10.000 stappen: een lichtvoetige en diepzinnige wandelgids dat behalve bij de uitgever bij (online) boekhandels verkrijgbaar is (ISBN 9789493198395). Behalve fanatiek wandelaar is Kruijswijk oprichter van het Ministerie van Geluk, Welbevinden en Plezier dat zich ervoor inzet om als mens, groep en samenleving positiever te denken.

Aan het begin van je boek 100 x 10.000 stappen schrijf je ‘Met iedere stap die je zet vertel je een nieuw verhaal’ (p. 9). Dat is mooi gezegd, maar wat bedoel je er precies mee?

Door te wandelen stap je in de voetsporen van een ander, van iemand die een vergelijkbare weg is gegaan. Alleen, samen en met de rest van de wereld maak je deel uit van een groter verhaal – met je stappen verbind je je met de ander. Neem iemand die de Santiago de Compostella-route loopt, of het nu is als pelgrim of als langeafstandswandelaar: je wordt opgenomen in een groter verhaal. Of denk, geredeneerd vanuit de omgeving, aan een meer dan achthonderd jaar oude boom in de Achterhoek. Wie heeft die boom door de tijd heen allemaal voorbij zien trekken, wat kan-ie veel verhalen! Tegelijkertijd is elke stap die je zet situationeel, dus afhankelijk van de situatie waarin je je bevindt. Wie een mars loopt, is deel van een ander verhaal dan iemand die zich haast om op tijd te komen voor een afspraak of wat rondsloert in de stad. Zo beschouwd is, ondanks het met elkaar verbonden zijn, de ene stap de andere niet.

Je boek staat bol van creatieve vormen van wandelen, van ‘wandervergaderingen’ tot ‘junk journaling’. Welke wandelwerkvorm zou jij inzetten om vraagstukken rond transitie in het landelijk gebied met de betrokken partijen bespreekbaar te maken?

Welke vorm van wandelen je kiest, maakt niet uit, zolang je maar vanuit de juiste intentie vertrekt. Zet je wandelen als werkvorm instrumenteel of relationeel in? Anders gezegd: doelgericht, om iets te bereiken of om vertrouwen en verbinding te creëren? Ik geloof sterk in de waarde van relationeel wandelen, want dat heeft impact. Een plattelander en een stedeling kunnen tijdens een wandeling door het buitengebied veel van elkaar leren: zij zien en ervaren dezelfde ruimte anders. Een groeps-wandeling kan de verbinding tussen de betrokkenen in het landelijk gebied versterken, wanneer je aandacht hebt voor het bouwen van wederzijds vertrouwen tussen de deelnemers. Anders wordt het al snel een methode, tool of trucje waarvan het effect niet blijkt. En daarmee krijg je niet het gesprek dat je wil, een gesprek dat de mensen die eraan deelnemen verbindt, verrijkt en verder brengt in hun denken over het landelijk gebied.

Wat bedoel je met de term ‘plandelen’ en welke ervaringen heb je hiermee?

Plandelen is een samentrekking van ‘plastic opruimen’ en ‘wandelen’: tijdens het wandelen zamel je zwerfafval in, al dan niet met een knijper en vuilniszak in de hand. Daarmee verenig je het nuttige met het aangename. Plandelen maakt niet alleen onze omgeving schoner, er gaat ook een positief signaal van uit: je doet iets wat binnen je mogelijkheden ligt, hoe klein je bijdrage ook lijkt. Want ga maar na: als iedereen een beetje plandelt, dan is de impact op de omgeving enorm. Ik zag het licht wat dat betreft tijdens een boswandeling waarin ik me beklagde over zwerfafval. Maar toen kwam ik een man op een fiets tegen die de troep opruimde die hij onderweg tegenkwam. Ik besepte opeens dat dit een veel betere benadering is dan te blijven klagen. Plandelen is in feite doen wat er binnen je mogelijkheden ligt – het is een liefdevolle aanpak. Sinds dat moment in het bos propageer

ik plandelen. Niet voor niets zit er in het pakket dat iemand krijgt die het Gelukkigerwijspad in de provincie Utrecht loopt een vuilniszakje, waarmee je de omgeving mooier kunt achterlaten.

Je bent tevens grondlegger van het Ministerie van Geluk, Welbevinden en Plezier. Wat zou jij je 'collega's' van het Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur vanuit jouw 'departement' als welgemeend advies willen meegeven?

Het Ministerie van Geluk, Welbevinden en Plezier is mijn missie om op een lichtvoetige én diepzinnige wijze geluk te vergroten en verspreiden. Ik kwam jaren geleden op het idee om op creatieve manieren mensen een hart onder de riem te steken en ons te helpen om daarbij het goede en mooie te zien. Neem bijvoorbeeld het volgende: waarom werkt de Tweede Kamer met moties van wantrouwen en treurnis en niet met moties van vertrouwen? Om mijn boodschap transformatieve kracht bij te zetten, ben ik Moties van Vertrouwen gaan verspreiden, op zelf geschept papier gemaakt van papier van taaie beleidsdocumenten. Ik sluit aan bij benaderingen als de positieve psychologie en appreciative inquiry die het belang van veerkracht en positiviteit benadrukken in een wereld waarin mensen zich laten afleiden door risico's, gevaar en kritiek. In lijn daarmee zou ik mijn collega's van het Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur willen meegeven meer te werken vanuit hoop, vertrouwen en wat er goed gaat. Maak geen beleid vanuit angst en controle, maar vanuit dromen en veerkracht. Volg, kortom, de essentie van community building: 'Focus on what's strong, not what's wrong!'

4 Het kan wél – inspiratie over herstel van biodiversiteit uit de Gelderse Poort

Impressies van de inspiratiewandeling doorontwikkeling landelijk gebied op 3 juli 2025 door de Stadswaard en de Ooijpolder bij Nijmegen³.

1. Introductie

Wilde natuur en boeren natuur

De tweede Wandelend Wijs vond plaats op vrijdag 4 juli 2025 in de Stadswaard bij Nijmegen en de Ooijpolder (gemeente Berg en Dal). Met een gezelschap van 12 wandelaars van het ministerie, provincies, gemeenten, universiteiten en uiteraard ook praktijkmensen uit de streek hebben we gewandeld door een verwilderend uiterwaardenlandschap, op een collectief beheerde dijk en over klompenpaden dwars door het boerenland. Alles bij elkaar ruim 8 kilometer op een warme zomerochtend. Rode draad was herstel van biodiversiteit: zowel buitendijks als binnendijks wordt daar al jarenlang op ingezet door de mensen van ARK Rewilding, Via Natura en De Ploegdriever. In nauwe samenwerking met waterbeheerders, delfstoffenwinners en boeren uit de streek. En met resultaat: het merendeel van de soorten in dit gebied – planten, insecten, vogels, zoogdieren – is hier de laatste decennia fors in aantal toegenomen.

ARK Rewilding en Via Natura als wegwijzers

We organiseren deze wandeling vanuit RTL (Team Dieper Wortelen, Olga van Kalles & Pieter van Ree) samen met Wouter Helmer en Tiny Wigman als wegwijzers. Wouter is ecooloog en één van de oprichters van ARK en Rewilding Europe. Deze organisaties werken aan uitgestrekte, robuuste en dynamische natuurgebieden waar natuurlijke processen hun gang kunnen gaan en tegelijkertijd een bijdrage leveren aan het oplossen van sociaaleconomische vraagstukken rond bijvoorbeeld hoogwaterbeheer, drinkwaterwinning en klimaatadaptatie. Rewilding heet dat. Na zijn terugtreden als directeur adviseert Helmer wereldwijd over ‘nature based solutions’. Ook Tiny is ecooloog, maar zij werkt primair lokaal. De ambitie van Via Natura is om samen met bewoners en uitvoerende organisaties de kwaliteit van het landschap te verbeteren en het boerenland toegankelijk en ervaarbaar te maken. De Ooijpolder is sinds 2009 voorbeeldgebied landschapontwikkeling, met o.a. langjarige contracten voor agrarisch natuurbeheer.

Vaste gasten

Een vaste gast tijdens Wandelend Wijs is Gert-Jan Hospers. Hij is hoogleraar geografie in Nijmegen en Münster en heeft van wandelwetenschap zijn vak gemaakt. Op basis van de gezamenlijke inzichten probeert hij elke wandeling te vangen in een column (dit keer over de helende werking van natuur: “*De natuur als therapeut*”). Hospers verzorgt al wandelend ook pop-up colleges. Michael van Buuren van de WUR deelde onderweg zijn ervaringen met Ruimte-voor-de-Rivierprojecten – zoals hier rondom Nijmegen – en de uitrol van Plan Ooievaar.

2. Snapshots van de wandeling en vrije bijdragen

Wilde natuur naast de stad

Letterlijk om de hoek bij de Waalbrug in Nijmegen ligt de Stadswaard, een uiterwaard die onderdeel is van Natura2000-gebied ‘De Gelderse Poort’. Sinds 2005 wordt de Stadswaard beheerd door Staatsbosbeheer. Of beter gezegd: de natuur mag er haar eigen gang gaan. “In 20 jaar is er veel veranderd”, legt Helmer uit,

³ De tekst en sommige foto's van deze impressies zijn van Pieter van Ree; andere foto's zijn van Olga van Kalles. De vrije bijdragen zijn van Wouter Helmer, Tiny Wigmans en Gert-Jan Hospers.

“vroeger was het allemaal raaigras, mais en prikkeldraad; nu barst het van de wilde plantensoorten en grazen er Gallowayrunderen en Konikpaarden. Verderop zitten zelfs bevers”. De Stadswaard wordt ook volop door stadsmensen gebruikt. Zo ’s morgensvroeg komen we veel hardlopers tegen. Maar ’s middags wordt het Waalstrand druk bezocht door studenten en ’s avonds worden er vaak feestjes gebouwd. De paarden lijken zich daar niet meer aan te storen. De Stadswaard krijgt inmiddels ook veel aandacht van buitenlandse gasten. Nadat Nijmegen in 2018 werd uitgeroepen tot “European Green Capital” is de stad een erkende *green destination* geworden en zelfs een *must see* in de Lonely Planet-reisgidsen. De *green vibe* is een prominent onderdeel van de citymarketing van Nijmegen.

Over natuurdoeltypen en nieuwe natuur

De filosofie van ARK is om natuurdoelen te verbinden met economische of maatschappelijke ontwikkelingen. Zoals met zand en grindwinning in de uiterwaarden of met het ruimte geven aan rivieren. Verandering van het landschap is vaak ook een kans voor ecologie. De belangrijkste les die Wouter Helmer meegeeft is: “Blijf op je handen zitten, de natuur kan zich meestal prima zelf organiseren en aanpassen aan veranderende omstandigheden, dat gaat al miljarden jaren zo.” Dan praten we over natuurdoeltypen. Dat is een combinatie van abiotische en biotische kenmerken van een gebied, soms vertaald als “wensnatuur”. Natuurdoeltypen spelen een belangrijke rol in het stikstofdossier: hoeveel depositie kan de wensnatuur aan?. Helmer en Wigman hebben – net als de organisator van deze Wandelend Wijs – gestudeerd bij Victor Westhoff, een befaamde botanicus uit Nijmegen. Hij legde in de jaren zeventig de basis voor het denken in natuurdoeltypen. Zijn gedachtegoed wordt vaak streng uitgelegd. “Te streng”, meent Wouter, “het is in de geest van Westhoff om ruimte te geven aan spontane ontwikkeling, ook in onze half-natuurlijke landschappen zoals de uiterwaarden.” Het behoud van soorten in het cultuurlandschap vraagt goed beheer, zeker, maar uiteindelijk geloofde ook professor Westhoff niet in de maakbaarheid van natuur.

Rewilding voor beginners – vijftien aanbevelingen van Wouter Helmer

1) Ecosysteem-begrip

- Aandacht vragen voor en (re)activeren van gebiedseigen sleutelprocessen en sleutelsoorten
- 'Verwildering' op gang brengen zonder einddoel (vermijd het woord 'wildernis')

2) Maatschappelijke relevantie

- Voor welke maatschappelijke opgaven is wildere natuur bondgenoot/deel van oplossing
- Bruggen bouwen, vertalen van ecologische benadering in taal van andere sectoren
- Daarmee ook geld uit andere sectoren mobiliseren voor natuurontwikkeling
- (Dit is met name wat rewilding als extra dimensie toevoegt aan traditionele natuurbescherming)

3) Sociale inbedding

- Lokale bevolking: luisteren naar wensen en behoeften, betrekken bij pilots
- Openstelling gebieden, excursies, lezingen
- Kinderprogramma's
- Maatschappelijke sleutelfiguren vaders/moeders van succes maken (openingen, herintroducties)
- Wetenschappers laten monitoren (maar niet laten voorspellen)
- Creëren van lokaal inkomen, banen door ondersteuning gerelateerde ondernemingen

4) Visie en praktijk

- Heldere visie op – voor rewilding – relevant maatschappelijk vraagstuk
- Zo snel mogelijk starten met testen visie in praktijk (mag op kleine schaal)
- Wees 'veerboot' tussen visie en ecologische, sociale & economische praktijk, van elkaar leren
- Gebruik maken van historisch gegroeide 'genius of the place'; rewilding als nieuwe laag toevoegen
- Transparant over praktijkresultaten. Samen leren van fouten en successen
- Internationale kennisuitwisseling (interesse van 'ver') draagt bij aan lokale trots

5) Communiceren in beelden

- Kracht van symboolsoorten benutten
- Verklarende illustraties van sleutelprocessen en -soorten, beelden van mens en natuur
- Vermijd lange teksten (worden slechts door heel kleine groep gelezen)

6) Ego-mijdend gedrag

- Als een project faalt is het jouw probleem
- Als een project slaagt, laat anderen ermee pronken
- Succesvolle pilotprojecten overdragen aan reguliere beheerorganisaties (mijd concurrentie)

7) Continue alertheid

- "Als het toeval langskomt moet je thuis zijn"
- Maar ook voorbereid zijn op 'rampen', die urgentie van rewilding versterken
- Samenleving, klimaat, natuur verandert: oplossingen van vandaag anders dan gisteren of morgen

8) Niet vragen, maar aanbieden

- Plaats jezelf niet in een afhankelijke, vragende rol; dit versterkt je onderhandelingspositie
- Waar mogelijk inzetten van 'verdubbelaar', uitlokken van cofinanciering

9) Risico's nemen en spreiden

- Overweeg een commercieel adviesbureau 'onder' de NGO, ook als extra inkomstenbron
- Winst uit onderneming ten bate van NGO, eventueel faillissement niet ten koste van NGO

10) Pionieren = organisaties klein houden

- Teamspelers moeten elkaar kunnen vervangen = maximaal 15-20 personen
- Indien groter -> afsplitsen in netwerk
- Maximale variatie in team (geslacht, leeftijd, culturele achtergrond), als 'sociale kudde'

11) Opleiding toekomstige rewilders

- Door in natuur-opleidingen meer ondernemerschap en communicatieve vaardigheden in te bouwen
- Door in andere opleidingen (bijv. bedrijfskunde, gezondheid) rewilding-principes te doceren

12) Alternatieven paraat hebben

- Zorg dat je niet voor één gat te vangen bent (parallele projecten/strategieën/leveranciers)
- Met mogelijkheid om die zelfs tegen elkaar uit te spelen om vaart te maken

13) Laat, waar mogelijk, de natuur het werk doen

- Gebruik maken van principe co-evolutie; natuur heeft 'staat van dienst' (miljarden jaren)
- Bedenk bij elk natuurdoel: hoe zou de natuur het zelf doen?
- Als je toch iets moet doen (bv. herintroductie sleutelsoort) is het om daarna minder in te spannen
- Kosteneffectief: natuurlijke sleutelprocessen werken zonder subsidies

14) Er is ruimte

- In marginale rurale gebieden in Europa bijna 1 miljoen hectare/jaar
- Zelfs in meest vruchtbare gebieden 30-40% van oppervlak bij omschakeling vlees->plantaardig
- Maar het kan al beginnen op je balkon of tuin

15) Er is hoop

- Door oplossingsgerichte aanpak
- Door creëren van (lokale) werkgelegenheid, diversificatie van (lokaal) inkomen

Collectief beheer van dijken

De dijken zijn prachtige lintvormige ecologische verbindingszones en een reservoir voor biodiversiteit. Eén van de opvolgers van Westhoff – professor Hans de Kroon – doet onderzoek naar de ontwikkeling van plantengroei en insectenfauna in de Ooijpolder. Hij constateert dat het met sprongen vooruit gaat. “De dijken worden beheerd door een collectief van vrijwilligers en professionals”, legt Tiny Wigman uit. Het waterschap is opdrachtgever, loonwerkers doen het grove werk en de mensen van de Ploegdriever het handwerk. Zoals het verwijderen van Jacobskruiskruid, want dat is giftig en wil je niet in het hooi voor de beesten hebben. Ecologen kunnen met deze vorm van collectief beheer maatwerk leveren: rekening houden met specifieke soorten en bijvoorbeeld de timing in het maaien optimaliseren. In de Ooij zitten zowel de kennis als de handjes in de streek. Dat trekt ook veel boeren over de streep, bijvoorbeeld bij agrarisch natuurbeheer op hun land. Interessant is de pilot met productief kruidenrijk grasland (zie kadertekstje verderop).

Maak zelf je toekomst

Eén van die boeren ontmoeten we aan het hek bij een weiland. Zijn bedrijf ligt pal naast natuurgebied De Oude Waal en heeft uitzicht op de skyline van Nijmegen. Johan Poelen heeft een t-shirt aan met de opdruk “change your future”. Dat had zijn vrouw vanochtend voor hem klaar gelegd, zegt hij. Johan is melkveehouder met 170 beesten en zijn vrouw runt sinds 2019 een koffiehuis in wat ooit de hooimijt was. “We hebben veel heggen geplant”, vertelt Poelen “knip- en scheerheggen om precies te zijn en die doen het redelijk want er komen veel insecten op af”. Maar er is nog genoeg te winnen, vindt hij: “We moeten van goed naar beter”. Voor het agrarisch gebruik is het belangrijk om vroeg te maaien, maar dat is niet per se gunstig voor bepaalde soorten. Samen met de ecologen van de universiteit zoekt hij naar een passend midden: “De Ooijpolder is immers een living lab”.

Agrarisch natuurbeheer

Belangrijk is dat partijen via een Landschapsfonds langjarige beheerscontracten (30 jaar!) met boeren hebben kunnen afsluiten. Via Natura speelt daarin een bemiddelende rol: boeren praten doorgaans liever met mensen uit de eigen streek en Tiny Wigman kleurt als het nodig is buiten de lijntjes. Voor Johan Poelen was doorslaggevend dat de gemeente bij de planvorming voor de polder geen bestemmingswijziging heeft doorgevoerd: landbouwgrond bleef landbouwgrond en behoudt zijn economische waarde.

Productief kruidenrijk grasland – een pilot van Via Natura

Doorgaan met productief kruidenrijk grasland in het melkveebedrijf. Dat is wat alle deelnemers aan de pilot willen na de afgelopen twee jaar. Ook sluiten er nog enkele nieuwe melkveehouders aan.

Dit is mogelijk in het kader van een nieuw Europees project o.l.v. Hans de Kroon van de Radboud Universiteit. En dat is goed nieuws, want het biedt nog 2 jaar van samen leren in veldbijeenkomsten, in combinatie met gedegen begeleiding vanuit het Louis Bolk Instituut. Naast het monitoren van een aantal productieve kruidenrijke graslanden, worden in het kader van dit project ook extensief beheerde typen grasland gemonitord op flora en insecten. Denk bijvoorbeeld aan de graslanden van natuurorganisaties en de vegetaties op de dijk. Al die gradaties zijn aanwezig in het gebied en vullen elkaar aan als biotoop.

Dit voorjaar kwam de groep bijeen op een bedrijf in Groesbeek. Melkveehouder William Nillissen vertelt: “We hebben 60% blijvend grasland en de rest gaat in de rotatie mee. Dat is allemaal kruidenrijk grasland. Smalle weegbree doet het goed in alle percelen. Ik heb het idee dat rollen, als de klaver er al op staat, niet goed is. Gras kan veel meer hebben. Mijn idee is nu om snel achter het zaaien aan te rollen, voordat er regen is. Hier in Groesbeek is rollen nodig omdat er telkens weer stenen omhoog komen bij bodembewerking.”

Ook andere deelnemers zijn enthousiast en zien dat kruidenrijke grasland een mooie toevoeging is aan hun bedrijfsvoering. “Als je je grond goed wilt verzorgen en organische stof wilt behouden, moet je niet teveel knollen in je bouwplan hebben. Wij gaan door met grasklaver en met graskruiden. Mijn zoon heeft meer met graskruiden.” Natuurlijk zijn er ook hobbels. Zo heeft de kropaar (een gras-soort) zich sterk uitgebreid in een van de percelen. Positief is dat-ie goed tegen droogte kan, maar melkkoeien zijn er niet zo gek op als er veel van in het voer zit. Teveel stikstof of op verkeerde momenten maaien kan de kruidengroei sterk terugzetten. Het beheer van kruidenrijk gras vraagt duidelijk om vakmanschap.

Rewilding children

Het rafelrandje van de polder is ook het rafelrandje van de stad. Daar vinden we onder meer “Het land van Ooij”, de zelfbenoemde groene huiskamer aan de rand van Nijmegen. Mensen met verschillende culturele achtergronden onderhouden daar een grote moestuin en er worden activiteiten georganiseerd waarbij diversiteit, duurzaamheid en ontmoeting centraal staan. Ook “Struin” heeft hier een uitvalsbasis. Struin is een centrum voor natuurpedagogiek voor kinderen van 2 tot 12 jaar. Sinds 2007 organiseren Matthijs de Gruijter en zijn team onder meer buitenschoolse opvang in de natuur. De kids worden met bakfietsen opgehaald van school in Nijmegen en struinen door de polder en andere natuurgebieden. Weer of geen weer. Oprichter Matthijs vatte het ooit kernachtig samen: “Wij zijn van rewilding children”. Door met de natuur te leven ga je haar beter begrijpen. Het helpt als je daar jong mee begint.

Biomimicry, de natuur als inspiratiebron – pop-up college van Gert-Jan Hospers

Bios = leven, mimesis = nabootsen. Het leven nabootsen, dat is biomimicry. Of beter: de natuur als inspiratiebron. Door de evolutie heen is 3,8 miljard jaar ervaring opgedaan in natuurontwikkeling. De natuur is dus een ervaren ingenieur. Soms lopen evolutionaire paden dood, maar vaak blijkt een zijweg ineens succesvol. Hoe lost de natuur problemen op? Daar kunnen we van leren. Er zijn drie vormen van biomimicry:

- Vorm, bijvoorbeeld de vleugels van een vogel
- Proces, bijvoorbeeld fotosynthese bij planten
- Systeem, bijvoorbeeld kringlopen in een bos

Er zijn allerlei boeiende voorbeelden van biomimicry. Vorm-gerelateerde biomimicry: de kop van hogesnelheidstreinen is gemaakt naar voorbeeld van de snavel van ijsvogel. En het vuilafstotende effect van Lotusan-verf is ontleend aan de lotusbloem. Proces-gerelateerde biomimicry: denk aan groene daken met mossen die water vasthouden en zorgen voor verkoeling. Of aan regenwormen die de bodem verbeteren. Systeem-gerelateerde biomimicry: circulaire economie is het biologische principe dat afval van de één, grondstof voor de ander is. Dat zien we overal in de natuur. Maar ook cyclisch denken komt uit de natuur: groei is niet oneindig, krimp hoort erbij. En dat geldt ook voor populaties of een leefgebied. Interessant is verder het idee van zelfsturing en de kracht van de zwerm. Beide biomimicry-concepten kennen sociologische toepassingen, zoals in de veranderkunde.

3. Rode draden in het reflectiegesprek

Op het dakterras van Natuur- en Cultuurmuseum De Bastei aan de Waal in Nijmegen hebben we na afloop een boeiend reflectiegesprek. Een paar gezamenlijke inzichten:

Never waste a good crisis

Dat is een bekende uitspraak van Winston Churchill. Zonder de Tweede Wereldoorlog zouden de Verenigde Naties er als instituut nooit gekomen zijn, aldus de Britse staatsman. De hoge waters in 1995 gaven ineens enorme urgentie aan rivierverruiming en Plan Ooievaar dat zo'n 10 jaar eerder was opgesteld kreeg ineens vleugels. De veiligheid van het riviersysteem combineren met ecologie en economie, dat was in 1986 een prijswinnend idee dat we vandaag in de Stadswaard in optima forma hebben gezien. Ook het landbouwbeleid na 2010 was is feite zo'n crisis, stelt één van de deelnemers, het noodzaakte de natuurontwikkelaars om het écht over een andere boeg te gooien. Zou het ruimte geven aan defensie zo'n versnelling aan de transitie van het landelijk gebied kunnen geven? Of het verdwijnen van insecten die beslist nodig zijn voor bestuiving in fruitteelt en akkerbouw?

Lessen uit Ruimte voor de Rivier

Michael van Buuren van de WUR is de afgelopen decennia vanuit RWS, DLG en later de WUR nauw betrokken geweest bij allerlei ruimte-voor-de-rivier trajecten. Hij geeft ons een aantal lessen mee die hij ook vandaag in de Ooijpolder weer heeft gezien:

- Wees allereerst uitvoeringsgericht.
- Zoeken naar “het beste” (bijvoorbeeld via steeds gedetailleerder vervolgonderzoek) moet niet de vijand zijn van “het goede”. Om te kunnen doen weten we meestal meer dan genoeg. .
- Het Rijk (of meer in het algemeen: de overheid) is de baas en geeft kaders. Maar ze moet alle ruimte geven aan de streek voor praktische oplossingen en initiatieven. Bijvoorbeeld via zoiets als het omwisselbesluit zoals we dat kennen uit RvdR
- Hanteer meervoudige doelstellingen: rivierverruiming én economische & ecologische winst (RvdR). Of in de transitie landelijk gebied: toekomst voor de landbouwondernemers binnen en buiten de agrarische productie én voor de natuur.
- Ruimtelijke ordening en denken vanuit ruimtelijke kwaliteit kunnen helpend zijn, maar zonder deze ook te koppelen aan bestemmen en vooral realiseren, is ordenen de dood in de pot.
- Grondbeleid en grondposities zijn essentieel. Boeren en andere grondeigenaren schrikken van het fenomeen “afwaarderen”. Heb het over “herwaarderen” en ga zo nodig compenseren.

Mensen bewegen de transitie

Wat we vandaag in de Gelderse Poort hebben gezien is een combinatie van rewilding en agrarisch natuurbeheer die omarmd wordt door boeren, burgers en buitenlui. “De zaadjes moeten op veel meer plekken in de grond zitten”, meent een gesprekspartner, “maar waarom schiet het daar dan nog maar zelden wortel?”. De factor mensen is belangrijk, vinden we. Zij zijn de brug tussen de systeemwereld en de leefwereld. Mensen besluiten om te bewegen: om anders te gaan boeren of anders naar de natuur te willen kijken. Je hebt mensen uit de streek nodig die er jarenlang de schouders onder willen zetten en langzaam maar zeker vertrouwen gaan opbouwen.

Het beste is vaak vijand van het goede

Bruggen bouwen met vertrouwen, dat is een belangrijke les van vandaag. Niet werken naar een natuurdoeltype met precies de voorgeschreven rode lijstsoorten, maar er op vertrouwen dat de natuur zelf een goed evenwicht gaat vinden. “Het beste is vaak de vijand van het goede”, stelt iemand, “We blijven te vaak hangen in plannenmakerij, van hoe het eigenlijk zou moeten”. En dat leidt af van hoe het vandaag al kan. “Organiseer veerbootjes tussen visie en praktijk”, dat is één van de vijftien aanbevelingen van *rewilding voor beginners*. Gebiedsontwikkeling is maatwerk: daag de streek uit en schrijf als overheid niet voor hoe het precies moet. Geef (experimenteer)ruimte, vertrouw op de creativiteit en laat je niet weerhouden door allerlei regeltjes. Speel in op kansen: “Als het toeval langs komt, moet je wel thuis zijn!”.

Vlindertjes in de buik

“We stellen te weinig verliefdheidsvragen”, is een inzicht van één van de deelnemers, “waar zit de trots op projecten, waar zitten de vlindertjes de buik van praktijkmensen?”. Bestuurders en beleidsmakers moeten vaker op de handen gaan zitten, stil zijn en luisteren of kijken naar wat mensen beweegt. Het begint met mensen met een missie, zoals Johan Poelen, William Nillesen en Tiny Wigman. Of de bezieling van de mensen van ARK Rewilding, de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap of Het Land van Ooij die we vandaag hebben ontmoet. Doeners die het vooraf ook niet allemaal precies weten, maar wel samen een duurzame kant opgaan en laten zien dat het wél kan. “Die verliefdheid werkt aanstekelijk, daar moet je als overheid dienstbaar aan willen zijn.”

De blinde mannen en de olifant

Langetermijndenken in een wereld die wordt geregeerd door kortetermijnbelangen, dat is niet zo makkelijk. Juist de combinatie van kleine verhalen (de praktijk van vandaag) en grootse vergezichten (een aantrekkelijke toekomstvisie) beweegt mensen. Top led, bottom fed. In sommige streken lukt dat al heel aardig. Maar een serieuze nationale visie op de toekomst van het landelijk gebied – op landbouw, natuur en

sociologie – wordt vaak gemist. Hospers legt de parabel van de blinde mannen en de olifant op tafel (zie onderstaande kadertekst): we kijken allemaal vanuit verschillende invalshoeken naar de uitdagingen van een gebied en vergeten naar het totaal te kijken. Pas als je samen gaat uitwisselen, zie je de olifant pas.

Samen de olifant doen bewegen

De blinde mannen en de olifant is een Indiase parabel die door de Amerikaanse dichter John Godfrey Saxe (1816-1887) bekend is geworden. Het gedicht beschrijft wat er gebeurt als zes blinde mannen een olifant betasten die in hun dorp is gesignaleerd. Elk van hen voelt een ander deel van het dier. Een van de blinden raakt de buik aan en beweert: 'Een olifant is een muur'. 'Welnee', zegt een man die de slagtaand voelt, 'een olifant is een speer'. Volgens een ander is een olifant een slang (hij raakt de slurf aan), wat wordt tegengesproken door zijn dorpsgenoot die op basis van het betasten van de poot denkt dat het een boom is. Een blinde man die aan het oor voelt is er zeker van dat een olifant een waaier is. De laatste uit het gezelschap raakt de staart aan en stelt dat er sprake moet zijn van een stuk touw. En zo komt elk van de blinde mannen in het dorp met zijn eigen verklaring, wat uitloopt op een hevige discussie. Saxe dicht naar aanleiding daarvan:

*Ieder zei er het zijne van
En liet zich door de ander onbekeerd
Allen waren weliswaar ten deel in het gelijk
Samen, echter, hadden zij het verkeerd.*

De moraal van het verhaal: afhankelijk van het perspectief kijkt iedereen anders – zonder het geheel te beschouwen. We zouden daar iets hoopvols aan toe willen voegen: samen hebben de blinde mannen de wijsheid in pacht en kunnen we de olifant niet alleen zien, maar ook doen bewegen.

Intermezzo: De natuur als therapeut

Op steenworpafstand van de binnenstad van Nijmegen ligt het Natura2000-gebied De Gelderse Poort. In deze prachtige groene omgeving zijn vele kilometers uiterwaarden teruggegeven aan de rivier en de oevers. Je kunt er urenlang struinen en je laven aan de ruige, wilde en gevarieerde natuur. Steeds meer wetenschappers beschouwen dergelijke gebieden als een 'therapeutisch landschap'. Vertoeven in een natuurrijke omgeving draagt bij aan een gezonde geest in een gezond lichaam, zo toont onderzoek na onderzoek aan. Even wandelen in de vrije natuur heeft al therapeutische werking. In een Amerikaanse studie bleek zelfs dat patiënten die vanuit hun ziekenhuisbed uitkeken op groen sneller herstelden dan patiënten die uitzicht hadden op een blinde muur. Het kijken naar een natuurposter in je woonkamer schijnt al rustgevend te werken. Van buiten word je beter!

Dat de natuur helende werking heeft, ligt allereerst aan de stoffen die er voor komen. Neem de natuurlijke oliën die planten en bomen uitscheiden om zich te beschermen tegen insecten. Deze stoffjes bevatten 'fytonciden' die op de mens zowel een kalmerend als een opwekkend effect hebben. Wie zich in de natuur bevindt, ademt die fytonciden vanzelf in. Ook komen we buiten in contact met bodembacteriën die in de evolutie van de mens een belangrijke rol hebben gespeeld. De bacteriën zetten in ons lichaam een proces in werking waarbij serotonine vrijkomt. Stoffjes zoals serotonine worden ook wel 'gelukshormonen' genoemd, omdat mensen er zo ontspannen, voldaan en blij van worden – vergelijkbaar met het gevoel dat hardlopers ervaren als ze zich flink hebben ingespannen. Daarnaast heeft de natuur een gunstig effect op ons reukvermogen. De frisse geur van een bos na een regenbui, het aroma van vers gemaaid gras of het natuurlijke parfum van bloesems kent iedereen. Verder spelen geluiden onbewust een grote rol. 'De stilte van de natuur heeft veel geluiden', schreef dichter Adriaan Roland Holst (1888-1976) treffend. Wordt de natuurlijke stilte doorbroken, dan vinden we dat bovendien vaak prettig. Wuivende bladeren, fluitende vogels of zingende krekels zorgen bij velen van ons voor een goed gevoel.

Maar onze liefde voor de natuur heeft ook te maken met wat we waarnemen. Het oog wil ook wat. Ons gezichtsvermogen wordt in de natuur voortdurend geprikkeld. Die 'ogentroost' wordt niet eens zozeer veroorzaakt door rustgevendende kleuren, zoals groen, bruin en beige. Belangrijker nog zijn de fractale patronen waaruit de natuur is opgebouwd. Kijk maar eens naar een blad van een boom: als je het goed bestudeert, zie je in het blad een patroon dat zich telkens herhaalt, net zoals je in een broccoli weer een kleinere broccoli ontdekt als je er een stukje van afbreekt. De natuur op het platteland zit vol met die fractale patronen waarin we elke keer 'het grote in het kleine' kunnen zien. Die consequente vormen trekken onbewust onze aandacht zonder dat we ons ervoor hoeven in te spannen. Telkens als we aan die natuurlijke vormtaal worden blootgesteld, komen we tot rust en kunnen we ons op andere zaken concentreren. En omdat 'fractals' overal in de natuur voorkomen, maakt het type omgeving niet eens zoveel uit. In een bos in Twente, op een Drents heideveld of in het ruige rivierenlandschap van De Gelderse Poort – overal gebeurt er in ons brein hetzelfde. Wat dat betreft is de natuur om ons heen letterlijk een lust voor het oog.

Intermezzo: 'Lopen is de simpelste en meest nauwkeurige methode om een landschap te verkennen' (interview met Martin Schmitz)

Professor Martin Schmitz is hoogleraar wandelwetenschap aan de Universiteit Kassel in het kader van de Lucius & Annemarie Burckhardt leerstoel. Daarmee treedt hij in de voetsporen van zijn docent Lucius Burckhardt (1925-2003) die de promenadologie (Spaziergangswissenschaft, strolology, wandelwetenschap) in Kassel als academisch vakgebied tot ontwikkeling heeft gebracht. Naast hoogleraar is Schmitz uitgever (Martin Schmitz Verlag, Berlijn) en was hij curator van diverse tentoonstellingen in Berlijn en Kassel. Schmitz bracht meerdere boeken uit waarin artikelen en andere bijdragen van Burckhardt zijn opgenomen, zoals 'Warum ist Landschaft schön? Die Spaziergangswissenschaft' (2006), 'Der kleinstmögliche Eingriff' (2013) en 'Landschaftstheoretische Aquarelle und spaziergangswissenschaftliche Aktionen' (2017). In 2025 organiseerde Schmitz een weekend om het werk van zijn leermeester te eren.

Wat is volgens u de essentie van de wandelwetenschap?

De wandelwetenschap behandelt in wezen het verband tussen mobiliteit en waarneming alsmede de terugkoppeling daarvan naar de wereld van het plannen en bouwen. Lucius en Annemarie Burckhardt hebben het bijvak, zoals ze de wandelwetenschap noemden, bij de faculteit Architectuur, Stedenbouw en Landschapsplanning aan de Universiteit Kassel geïntroduceerd. Het gaat uiteindelijk om vormgeving. Lopen is de simpelste en meest nauwkeurige methode om een landschap te verkennen. De trein, auto en vliegtuig hebben echter niet alleen de zichtbare omgeving veranderd, maar ook onze waarneming daarvan. Naast de mobiliteit is ook de mediaconsumptie enorm toegenomen. Nooit eerder konden zoveel mensen niet alleen zo goedkoop de wereld rondvliegen, ze werden ook nooit eerder met zoveel informatie overspoeld. Volgens Burckhardt zien we alleen datgene wat we hebben geleerd te zien en datgene wat overeenkomt met onze beelden. Mensen leren landschappen kennen uit de media, de reclame of het tv-scherm, maar ook uit de literatuur of kunstgeschiedenis. Die beelden dragen we altijd bij ons. Wie echter met de auto op een middag Bourgondië doorkruist, zal zien dat de regio niet meer is zoals ze ooit was. De regio is veranderd, hoewel ze haar best doet om er zo karakteristiek mogelijk uit te zien.

Hoe past u de wandelmethode toe in uw eigen onderzoek en kunt u een voorbeeld geven van nieuwe inzichten die u als wandelwetenschapper heeft opgedaan?

Om te beginnen: wandelen creëert schoonheid! Nauwkeurig kijken leidt uiteindelijk tot betere stedenbouw. In Kassel zijn we met studenten doelbewust straten in de stad die grenzen aan het winkelgebied gaan verkennen. Al snel werd duidelijk dat de voetgangerszone deel uitmaakt van een type planologie die auto's gunstig gezind is: alle wegen in Kassel eindigen bij de ringweg en op parkeerplaatsen. Achter deze zone zijn de huurprijzen weliswaar laag, maar er komt niemand. In het centrum van Kassel zijn alleen winkelketens vertegenwoordigd die zich de hoge huur- en vastgoedprijzen kunnen veroorloven. Tijdens een nachtelijke wandeling maakten we kennis met een verlaten stad. Naar aanleiding van onze wandelingen door Kassel pleiten we voor het teruggeven van de voetgangerszone aan voetgangers en het opstarten van processen die de stad gevarieerder maken. Een eerste stap daarbij is gratis openbaar vervoer en uitbreiding van het tramnetwerk. In zijn tijd bekritiseerde Burckhardt architecten, planners en sociologen die hun werk vanachter hun bureau deden. Dat is nog altijd de dominante werkwijze en het resultaat daarvan zien we overal. Inmiddels staan er in Kassel nog meer winkels in het centrum leeg...

Ter gelegenheid van de 100e verjaardag van Lucius Burckhardt heeft u eind juni 2025 een weekend met festiviteiten rond zijn gedachtegoed georganiseerd. Wat was voor u het hoogtepunt van het weekend en waarom?

Op het evenement kwamen behalve sprekers ook veel oude vrienden en vriendinnen van Lucius Burckhardt. Maar bijvoorbeeld ook jongere promovendi uit Venetië en Lissabon waren aanwezig. Er zijn tijdens dit weekend nieuwe projecten tot ontwikkeling gekomen. Ook ikzelf raakte geïnspireerd. Met betrekking tot de documenta 2027 in Kassel vraag ik me bijvoorbeeld af wat een "documenta urbana – sichtbarmachen", die Lucius Burckhardt in 1982 bedacht, na 45 jaar zou kunnen zijn en betekenen. Het ging Burckhardt als kritische wandelwetenschapper niet om oplossingen, maar om het zichtbaar maken van problemen.

Een deel van het door u georganiseerde weekend was gewijd aan 'Agglowandern', met als ondertitel 'Verwaltung 'en passant' verändern' (Bestuur 'en passant' veranderen). Dat interesseert ons in Nederland zeer, omdat juist bij de transitie van het landelijk gebied institutionele belemmeringen vaak een rol spelen. Hoe kan wandelen volgens u leiden tot veranderkracht bij institutionele vernieuwingen?

Net zoals de binnenstad is veranderd, bestaat de scheiding tussen stad en platteland niet meer. De landbouw is grotendeels geïndustrialiseerd en rond de steden is de versnippering van het landschap steeds duidelijker zichtbaar. In feite is een bos in een stedelijke agglomeratie een soort park. Zulke overgangen tussen stad en land moet je te voet verkennen en interpreteren. Dat doen de Agglonauten uit Zürich, samen met de beleids mensen van de aangrenzende bestuurlijke districten en planningsbureaus. Ik breng ze graag met jullie Nederlanders in contact, want ook zij zetten de wandelwetenschap bij de transitie van het landelijk gebied in.

5 Een waarachtig landschap maak je samen – inspiratie uit Van Gogh Nationaal Park

Impressies van de inspiratiewandeling landelijk gebied op 5 september 2025 door een deel van het nationaal park nieuwe stijl dat in het hart van Brabant wordt gerealiseerd⁴.

1. Introductie

Onderstaand gedicht van Rick Terwindt, milieukundige en dichter van het Van Gogh Nationaal Park, drukt kernachtig uit waarom wij van Dieper Wortelen onze collega's van het ministerie en uit het hele land van tijd tot tijd verleiden om een ochtend met ons te gaan wandelen. Vanochtend wandelen we door een deel van het karakteristieke Brabantse landschap waar Vincent van Gogh opgroeide en dat hij graag tekende en schilderde.

*Druk! Druk!! Druk!!!
Blijfrustig handelen
Als 't niet lekker loopt
Ga dan wandelen*

Een nationaal park nieuwe stijl

Van Gogh Nationaal Park (VGNP) is een brede beweging van overheden, organisaties, instellingen, bedrijfsleven en toerisme in Brabant. Samen met inwoners en burgerinitiatieven zet de organisatie zich in voor de versterking van de natuur en het landschap in het hart van Brabant. Inmiddels heeft het gebied de status van nationaal park gekregen. Maar dan niet zo'n park met een hek eromheen. Nieuwe stijl betekent dat het versterken van natuur en landschap topprioriteit is, maar steeds wordt gecombineerd met beleefbaarheid, economie en betrokkenheid van burgers en ondernemers bij projecten. Vincent van Gogh schreef in 1894 aan zijn broer Theo: "En het Brabant dat men gedroomd heeft, daar komt de werkelijkheid hier soms al heel dichtbij". Brabant mikt met Van Gogh Nationaal Park op een internationaal visitekaartje van wat de streek aan natuur en cultuur te bieden heeft. Het park strekt zich uit van Zundert tot Nuenen. Vandaag bezoeken we dat deel van Brabant waar Van Gogh lang gewoond heeft en onder meer *De Aardappeleters* schilderde.

Wegwijs rondom Nuenen

We hebben deze wandeling vanuit RTLG (Olga van Kalles & Pieter van Ree) georganiseerd samen met Twan Tiebosch (directeur parkbureau VGNP), Ronald Kramps (gebiedsmanager VGNP provincie Brabant) en Arie Ras (gemeente Nuenen). Vaste gasten bij Wandelend Wijs zijn Gert-Jan Hospers (hoogleraar geografie in Nijmegen en Münster) en Bianca de Vlieger (onderzoeker landschap aan de WUR). Gert-Jan heeft een column geschreven n.a.v. deze inspiratiewandeling over wat een landschap in onze ogen aantrekkelijk maakt ("Landschap vol verhalen"). Met Bianca hebben we gekeken naar de eigenheid van zandgronden. Verder waren er onderweg verhalen van Julia Gevers (jonge melkveehouder), Renske Visscher (IVN, Instituut voor Natuureducatie) en Patrick Kok (wethouder te Nuenen en voorheen in Zundert).

In de voetsporen van Van Gogh

"Was zu verschwinden droht, wird Bild" was de titel van een tentoonstelling die afgelopen zomer te zien was in het Lehnbachhaus in München. Alles wat in beelden is vastgelegd bestaat per definitie niet meer of niet meer precies in de afgebeelde vorm. Vergankelijkheid is een belangrijk thema in de beeldende kunst.

⁴ De tekst van deze impressies zijn van Pieter van Ree. Foto's zijn van Ronald Kramps en Bianca de Vlieger. De vrije bijdragen (tekstkaders) zijn van Bianca de Vlieger en van Gert-Jan Hospers. Over Van Gogh Nationaal Park kun je van alles vinden op de gelijknamige website.

Veel kunstenaars – onder wie Vincent van Gogh – hebben in hun schilderijen proberen vast te leggen wat in hun ogen de moeite van het blijvend herinneren waard was en wat tegelijk vaak dreigde te verdwijnen. We wandelen vandaag langs de pastorie, de molen en de hervormde kerk in Nuenen. Die zijn er nog allemaal. En ook Nune Ville – het huis van Margot, het buurmeisje waarop Vincent smoorverliefd was – is prachtig opgeknapt. Nuenen afficheert zich terecht als Van Gogh Village. Maar de populierenlaan die Vincent in 1894 schilderde is gerooid en ook de woning waar ooit de Familie de Groot woonde – die model stond voor *De Aardappeleters* – is inmiddels verdwenen. “De fundamenteen zitten nog onder de huidige woning”, vertelt Arie Ras, “hiermee is de locatie bewaard gebleven.”

Thema: waarachtig landschap

In één van zijn brieven aan zijn broer Theo schreef Vincent van Gogh: ‘Wie de natuur waarachtig liefheeft, vindt het overal mooi’. Maar is dat zo? Dat vraagt Hospers zich af. De waarachtigheid van het landschap dringt zich op als thema van deze inspiratiewandeling: wat is eigen aan dit stukje Brabantse landschap? En vervolgens stuiten we ook tijdens deze derde editie van Wandelend Wijs weer op het begrip “eigenaarschap”. Een waarachtig landschap maak je met elkaar. Betrokkenheid bij de natuur, het dorp, de boeren of – meer in het algemeen – de transitie van het landelijk gebied ontstaat door interactie, door het samen doen. Als je zelf meehelpt en bouwt aan de realisatie van een vitaal platteland ontstaat er zoiets als een *eigen landschap*. Dan is de buurboer niet langer die vieze stinker, maar een fijne buurvrouw bij wie je melk koopt en die je toezwaait vanaf de tractor of de fiets. Hoe ontwikkelt het landschap in Nuenen zich in de schaduw van Brainport Eindhoven? Is meer eigenaarschap bij groen en blauw mogelijk vanuit de stad en de tech-reuzen?

Van Gogh Nationaal Park floreert

Van Gogh Nationaal Park (VGNP) is een brede beweging van overheden, organisaties, instellingen, bedrijfsleven en grondeigenaren in Brabant. Samen met inwoners en burgerinitiatieven zet Van Gogh NP zich in voor de versterking van de natuur en het landschap. Met groen tot in het hart van steden en dorpen en met een vitaal boerenland midden in een economisch krachtige regio. Zo bouwen bestuur en parkbureau aan het landschap van de toekomst, geïnspireerd door het lef en de verbeeldingskracht van Vincent Van Gogh die hier opgroeide.

Het Nationaal Park is het groene hart van Brabant en omvat de hoge zandgronden van Zundert in West-Brabant tot Nuenen in Zuidoost-Brabant. In 2016 waren de mensen achter Nationaal Park Loonse en Drunense Duinen en Nationaal Landschap Het Groene Woud de initiatiefnemers van het VGNP. In 2020 werd door 40 partijen – van overheden tot landbouw- en natuurorganisaties – een masterplan ingediend voor een nationaal park nieuwe stijl bij het toenmalige ministerie van LNV. Het idee werd van meet af sympathiek gevonden, maar het open karakter van het concept Van Gogh NP paste helaas niet binnen de criteria die het rijk hanteert. Het zou daarom nog tot oktober 2024 duren voordat de status van Nationaal Park werd toegekend aan een fors stuk Brabant.

Inmiddels groeit het aantal partners (inmiddels ruim 70), ligt er een financieel fundament en werken partijen aan vijf focusprogramma's: groenblauwe dooradering, nieuwe verdienmodellen voor agrarische ondernemers, eigentijdse boomkwekerijen, groene verstedelijking en duurzaam toerisme. Het draait allemaal om de uitvoeringsprojecten van en met ondernemers en inwoners, maar het nationaal park trekt met het merk “Van Gogh” inmiddels ook binnen- en buitenlandse toeristen.

2. Snapshots van de wandeling en vrije bijdragen

Extensiveren blijkt lastig

Julia Gevers is vanochtend één van onze wandelgenoten. Ze is melkveehouder en drijft een landwinkeltje. Samen met haar ouders zit ze in een VOF en ze gaat het bedrijf op termijn overnemen. Met 95 koeien heeft Julia een middelgroot bedrijf dat onder meer levert aan ijsboerderijen in de streek en verder heeft ze ook een melktap voor passanten. Die tap vindt gretig aftrek, maar de investering in de installatie was fors. Ook andere producten worden goed afgenomen, maar helaas worden er ook kaas, jam of eieren meegenomen zonder te betalen. Toch wil Julia niet aan toonbanken of een automatiek: haar handeltje moet uiteindelijk een kwestie van vertrouwen blijven. Julia doet het net wat anders dan haar ouders. Ze wil meer grond onder haar koeien, zodat ze kan extensiveren. Voor natuurorganisaties onderhoudt ze landerijen en ze gebruikt het hooi voor de beesten. Haar grote probleem om te extensiveren is beschikbaarheid van grond. Zo geeft de provincie ruilgronden in pacht uit met kortlopende contracten. Als koeienboer kan ze niet concurreren met collega's uit de tuinbouw of met boomtelers. Die bieden zowat het dubbele als pachtprijs. En ruilgrond wordt ook in Brabant verpacht aan de hoogste bidder. "De koe hoort in de wei", daarmee schermt ZLTO in Brabant. Hier lopen we aan tegen iets wat Julia's goede bedoelingen in de weg staat. Immers: wat prevaleert bij de provincie: optimaliseren van het rendement of het ecologisch belang? Het blijkt goed om dit verhaal eens vanuit de praktijk te horen. De collega's van Van Gogh beloven dit pijnpunt mee te nemen naar het provinciehuis.

Verstedelijking en de groene agenda

Net als Vincent kwam wethouder Patrick Kok vanuit Zundert naar Nuenen. In Zundert was hij nauw betrokken bij de gebiedsgerichte aanpak aldaar (Zundert Floreert)). Daar waren de wateropgave en de vitaliteit van het dorp gezamenlijke zorgen. Ondernemers hebben samen met succes de schouders onder de groenblauwe toekomst van Zundert gezet. Kok mist die drive in de Brainport. De dorpen moeten (terecht) meebetalen aan grootschalige ontwikkelingen in de stationsomgeving van Eindhoven. Andersom lijken de stad en de tech-ondernemers zich maar weinig gelegen te laten liggen aan de groene agenda van de regio. Terwijl de Kempen en de Peel – Nuenen ligt op de scheidslijn – als groene woon- en recreatieomgeving toch echt een unieke selling point van de Brainport Regio vormen. Natuurlijk is transitie van de landbouw nodig, maar in dit deel van Brabant draait het qua economie steeds meer om hightech en maakindustrie. Die sectoren zouden meer eigenaarschap mogen tonen bij landschapsontwikkeling, meent de wethouder. De status van nationaal park helpt gelukkig een beetje mee. Wat ontbreekt is experimenteerruimte: boeren zoals Julia lopen tegen allerlei regels en beperkingen van regelingen aan. Juist in het VGNP zouden gemeenten en ondernemers ruimte moeten krijgen om het anders te doen.

Het landschap lezen is het landschap begrijpen

Bianca de Vlieger werkt als onderzoeker aan de WUR. Ze geeft cursussen landschapslezen in Zeeland, haar passie is ontwerpen en ze adviseert over ruimtelijke kwaliteit bij allerlei projecten. Op de hoek van een populierenlaantje en met uitzicht op de hooilanden laat Bianca kaartbeelden zien van de verkaveling vandaag de dag en hoe die er grofweg 100 jaar geleden uitzag. Menselijke ingrepen hebben het landschap van Vincent van Gogh ingrijpend veranderd. We zijn goed in schaalvergroting en via ontwatering zijn gronden geschikt gemaakt voor intensief agrarisch gebruik. Dat ging ten koste van kleine landschapselementen en van natte natuur in de broeklanden en de beekdalen. Het is een uitdaging voor Van Gogh NP om het oorspronkelijke landschap terug te brengen op plekken waar dat kan of dat in ieder geval als uitgangspunt te nemen voor ruimtelijke ontwikkelingen. Water en bodem zullen dan weer leidend moeten worden. Landschapslezen is proberen te snappen waar het landschap van origine vandaan komt. “Beleving zit niet in rechte lijnen en strakke verkaveling”, stelt Bianca, “maar in het meanderen van wegen en het kronkelen van zandwegen”. Bij een waarachtig landschap hoort de menselijke maat.

Waar zijn we nu?

“Nederland heeft zeven grote landschapseenheden”, legt Bianca de Vlieger uit “de fysisch geografische regio’s. Van hoog naar laag zijn dat: het heuvelland; de hogere zandgronden; het rivierengebied; laagveengebieden; zeekeleigebied; duin en kust en ten slotte water. Eigenlijk is water altijd het sturende principe geweest, in alle landschappen!”. Samen lezen we het landschap:

We zijn hier op de hogere zandgronden. Iedereen noemt kenmerken: glooiend reliëf; vegetatie van naaldbomen, maïs, veel graslanden; beken. Maar ook de ontginningsstructuur (lanen, verkaveling) is af te lezen aan het landschap. Toponiemen kunnen ook helpen om het landschap te lezen. De laan waar we staan heette vroeger de Broekstraat, verwijzend naar natte bossen. Het is hier dus nat geweest. We staan op een dekzandvlakte, midden tussen de dekzandrug aan de oostkant en het beekdal van de Dommel ten westen van ons. Door de dekzandvlakte loopt de Hooidonkse beek en dat betekent dat het van oorsprong nat is. Nog wel een beetje, bij tijd en wijlen, maar lang niet zo erg als in de tijd van Vincent van Gogh. Want Vincent zag eind negentiende eeuw toch wel een heel ander landschap!

Om daar een idee van te krijgen, kun je op topotijdreis de kaart vinden van circa 1915, de zogenaamde ‘bonnebladen’. Al vanaf 1850 worden er topografische kaarten gemaakt die schaalvast zijn, maar de gekleurde van 1915 geven een goede leesbare referentie van hoe het landschap was toen bodem en water nog echt sturend waren. Het landschap van Vincent van Gogh was veel kleinschaliger. Voor de uitvinding van prikkeldraad en kunstmest was er een zichtbaar systeem van kleine, vaak arme agrarische bedrijven met levende have voor de mest en akkertjes voor de gewassen. In de natte zones werden haaks op de beek veel greppels gegraven en hagen zorgden voor de erfafscheidingen.

Inmiddels is het grote probleem van de zandgronden niet meer te veel water, maar te weinig. Plannen voor de zandgronden gaan zowel over stikstofvermindering als over het vasthouden van water, het bevorderen van infiltratie op de hoge ruggen en het verhogen van de waterpeilen in de lage delen en het geven van ruimte aan het water bij overstromingen.

Wat maakt een landschap aantrekkelijk?

Gert-Jan Hospers haakt in op het verhaal van Bianca. De schoonheid van een landschap is geen objectief gegeven, maar een subjectieve beleving. “Die zit voor een deel tussen onze oren”, zegt Gert-Jan. Hij haalt wetenschappelijk onderzoek aan waarin de voorkeuren van mensen voor bepaalde landschapstypen zijn onderzocht. Kinderen (maar ook veel volwassenen) blijken een voorkeur te hebben voor halfopen landschappen: grasvlakten waar je van je af kunt kijken, met hier en daar bomen en struiken die schaduw geven en genoeg water van plassen en rivieren om te kunnen drinken en voor verkoeling. Evolutionair zou dat terug te voeren kunnen zijn op de savannelandschappen in Oost-Afrika waar voorlopers van onze mensensoort vandaan komen. Je kunt in zo’n halfopen landschap makkelijk jagen, je snel verplaatsen maar ook schuilen bij onraad. Onze voorkeur voor een heidelandschap – een belangrijke inspiratiebron voor Van Gogh – kun je in die context plaatsen. Het Van Gogh NP is in essentie ook zo’n halfopen landschap nieuwe stijl: de combinatie van groen, beekdalen en open ruimte, gemoedelijke dorpen op het zand naast intensieve verstedelijking rondom onder meer Eindhoven. Uit de combinatie van nieuw en oud ontstaat wellicht het volgende “waarachtige landschap”. Zo’n landschap maak je met elkaar. “Juist hier zou een IBA kunnen helpen”, betoogt Hospers. Een IBA (Internationale Bau Ausstellung) is een beproefd planningsinstrument uit Duitsland dat de toekomst van het landschap zichtbaar maakt voor een breed publiek, dat volop experimenteerruimte geeft en vaak helpt om bij de betrokken partijen angst voor verandering weg te nemen.

Samen werken aan natuur en landschap

Aan het slot van de wandeling puffen we uit op een halfronde betonnen bank aan de rand van het Nuenens Broek. De bank is een kunstwerk waarin, als je goed kijkt, afbeeldingen van boerenfamilies die hier hebben gewoond zichtbaar zijn. Renske Visscher, directeur van het IVN in deze regio, geeft een toelichting op het werk van “de meest onbekende natuurorganisatie van ons land” die al 65 jaar jong is. Met de onbekendheid van het IVN valt het in onze bubbel gelukkig nogal mee. Renske betoogt dat als je mensen mee wilt nemen in waardering voor de natuur in hun omgeving, je ze allereerst actief moet maken. Daarom richt het IVN zich met educatie steeds meer op de jeugd. Via de jeugd kom je uit bij ouders. Samen met mensen uit de streek realiseert het IVN projecten in de wijk, op bedrijventerreinen en in het buitengebied. “Natuur is zoveel meer dan Natura2000 gebieden”, zegt Visscher, “winst qua biodiversiteit kun je juist op andere plaatsen bereiken”. Het IVN wordt onder meer financieel ondersteund door de provincie. De status van Nationaal Park is een interessante plus voor projecten. Natuurliefhebbers en agrarische ondernemers zijn daarbij steeds vaker goede burens. Ronald Kramps vult aan: “Van Gogh Nationaal Park staat voor heel veel kleine stapjes in de goede richting; creatief en vooral sámen werken aan natuur en landschap.”

3. Rode draden in het reflectiegesprek

Ook vandaag bleek weer: wandelen is een effectieve werkvorm om samen begrip te krijgen voor het landschap en wat mensen beweegt. De kleine verhalen maken opgeteld het grote verhaal over – in dit geval – de ontwikkeling van een Nationaal Park van allure. Alles wat je aandacht geeft groeit. Het Van Gogh NP blijkt in Brabant verbindend te werken tussen partijen en is tegelijk een sterk merk voor toerisme. Petje af! We zijn in het nagesprek vooral ingegaan op wat we leren van het initiatief voor een nationaal park, de projecten en de inzichten uit de verhalen van Julia en Renske.

Nationaal Park als proeftuin

Het Van Gogh Nationaal Park heeft een lange aanloop gehad, maar de aanhouder wint. Partijen vinden elkaar en laten samen zien dat transitie wél kan en ook wat oplevert in ecologisch, economisch en sociaal perspectief. Interessant is het open concept – open voor nieuwe partners, open voor initiatieven uit de samenleving – met langjarige focus op een beperkt aantal uitvoeringslijnen. In stapjes naar het versterken van groen, andere landbouw, groene verstedelijking en duurzaam toerisme. Geen blauwdruk, wel een duidelijke richting. De optelsom van kleine projecten die deel uitmaken van een grote beweging, waarvoor bijvoorbeeld transitiedenker Jan Rotmans altijd pleit. Van Gogh NP is wat dat betreft een proeftuin voor leren in transitie. De eigen Van Gogh Academie speelt die rol in Brabant. Maar ook andere streken kunnen leren van VGNP, ondanks tegenwind en bezuinigingen. “Achter de wolken schijnt weer de zon, dat gevoel heeft het nationaal park wakker gemaakt”, vertelt Tan Tiebosch trots.

Niet alles is maakbaar

“Je gaat het pas zien als je het door hebt”, is een gevleugelde uitspraak van Cruijff. Het landschap lezen komt uit die school: als je het landschap leert begrijpen – bijvoorbeeld vanuit water, bodem en cultuurhistorische context – zie je waar het wringt en wat mogelijk is in de doorontwikkeling. Dat geldt ook voor de verhalen van mensen uit de streek: door daar aandacht te geven aan micro-story’s ga je beter begrijpen waar veranderruimte is en waar niet, waarom mensen bewegen of waarop het vast zit. In het nagesprek constateerden we dat niet alles maakbaar is of zich laat leiden door spijkerharde doelen of deadlines. Het landschap heeft eigenheid, de mensen in de streek hebben eigenheid – daar hebben beleidsmakers en bestuurders zich toe te verhouden. Transitie is maatwerk.

De transitie van het landelijk gebied is een gezamenlijke opgave

“Koplopers zijn interessant”, stelt een van de deelnemers, “maar de echte uitdaging is om het grote peloton van de gangbare landbouw mee te krijgen”. Natuurlijk is het oplossen van de stikstofcrisis – of meer in het algemeen: de transitie van het landelijk gebied – een megaopgave, waarbij partijen de afgelopen jaren vaak lijnrecht tegenover elkaar stonden. Toch is er beslist beweging. Bijvoorbeeld bij iemand als Julia. Zij concludeert: “ik ben blij dat het steeds meer *onze opgave* aan het worden is”. De opgaven liggen niet meer uitsluitend op het bordje van de sector. Ze worden evenmin enkel gedicteerd vanuit Europees natuurdoelen. In Brabant zien we dat dialoog werkt. Van Gogh NP is daar een voorbeeld van, maar ook NOVEX De Peel en gebiedsgerichte aanpakken zoals in Zundert waar partijen met elkaar de schouders onder groen en blauw zetten. Wat niet wegneemt dat gebiedsgericht werken ook in Brabant nog steeds veel hobbels kent.

Eigenaarschap is essentieel

Het woord eigenaarschap kwamen we vandaag vaak tegen. In het verhaal van Renske ging het over betrokkenheid van kinderen bij de natuur en van hun ouders bij projecten op het vlak van natuurontwikkeling. In het groot gaat het over eigenaarschap bij de uitbouw van de groene agenda voor de streek, mede vormgegeven vanuit de stad en ondernemers. Wanneer mensen zelf iets toe kunnen voegen – bijvoorbeeld in projecten binnen het nationaal park – vergroot dat betrokkenheid en begrip. Zie ook de kadertekst over “eitje erbij”.

Systeemfouten zijn er om opgelost te worden

Het is maar een voorbeeldje: de barrières waar melkveehouders in Nuenen tegenaan lopen als het gaat om verwerven of pachten van gronden om te kunnen extensiveren. Terwijl vrijwel iedereen het erover eens is dat de koe in de wei hoort en boeren prima kunnen bijdragen aan natuurbeheer, gaan uiteindelijk veel gronden naar leliekwekers of boomtelers. Dat brengt vaak weer andere problemen met zich mee en pakt ook landschappelijk niet goed uit. Interessant is dat het verhaal van Julia de collega's van de provincie ertoe aanzet om zo'n systeemfout aan te kaarten. Erkennen van het probleem is vaak het begin van een oplossing.

Eitje erbij: zelf iets kunnen toevoegen vergroot het eigenaarschap

Het is een kwestie van eitje erbij, legt Hospers uit. Wanneer je zelf iets kunt toevoegen vergroot dat het eigenaarschap. Het effect verwijst naar een psychologisch principe uit de marketingwereld dat geïllustreerd kan worden aan de hand van cakemixen van het Amerikaanse merk Duncan Hines. Na de Tweede Wereldoorlog brachten bedrijven in de VS kant-en-klare cakemixen op de markt: je hoefde alleen water toe te voegen. Het verkocht niet. Maar toen Duncan Hines bewust koos voor een iets ingewikkelder recept waarbij je zelf twee eieren moest toevoegen, sloeg het om. De reden: mensen voelen meer betrokkenheid. Iemand die de cakemix van Duncan Hines kocht, kon met recht zeggen: 'Ik heb de cake zelf gebakken'. Het smaakt net iets beter als je zelf iets toevoegt. Of in metaforische zin: als je ergens je 'ei' in kwijt kunt, ontstaan vanzelf eigenaarschap, trots en betrokkenheid.

Intermezzo: Landschap vol verhalen

Wat maakt een landschap in onze ogen aantrekkelijk? Het antwoord is niet eenduidig. Is het de glooiing van een heuvel, een laan met statige bomen of juist de weidse horizon boven een akkerland? De schoonheid van een landschap is geen objectief gegeven, maar een subjectieve beleving, of zoals de Engelsen het zeggen: 'Beauty is in the eye of the beholder'. En die beleving heeft niet alleen te maken met onze ogen, maar zit ook tussen onze oren.

Onderzoekers hebben geprobeerd de voorkeuren van mensen voor bepaalde landschapstypen te ontrafelen. Eén van de bekendste verklaringen is de savannehypothese uit de evolutionaire psychologie. Volgens deze theorie voelen we ons evolutionair gezien aangetrokken tot halfopen landschappen met gras, struiken en hier en daar een boom – het savannelandschap waar de prehistorische mens in Oost-Afrika doorheen liep. Een plek waar je kon overleven en schuilen, maar ook geïntrigeerd werd en vooruit kon kijken. Anders gezegd: een panorama dat zowel coherent en veilig als boeiend en mysterieus overkomt. Volgens deze theorie, waarvoor ook empirisch bewijs bestaat, is geen toeval dat veel mensen de Veluwe of de Drentse hei als aantrekkelijk ervaren: het landschap lijkt op de savanne van onze voorouders.

Maar het landschap is meer dan een optelsom van louter bomen, heuvels en vergezichten. Het is tevens een sociaal-cultureel construct, gevormd door afbeeldingen, verhalen en de media. Wat we mooi vinden, zit niet alleen in het landschap zelf, maar ook in onze blik. 'Het 'mooie' van de ons omringende werkelijkheid zit niet in de dingen zelf, maar in de wijze waarop ze door ons bekeken worden. Pas Jacob Maris heeft de Hollandse sloten ontdekt', stelde Godfried Bomans terecht. Met de specifieke inscenering van het Hollandse landschap hebben schilders uit de zeventiende eeuw (waaronder Maris) ons opnieuw laten kijken naar Nederland. In het huidige mediatijdperk is die framing groter dan ooit. Fotografen, influencers en de vrijetijdsindustrie vertellen ons als het ware welke plekken 'instagrammable' zijn. Kinderdijk is niet per se mooier dan andere plekken, maar de molens die hier staan worden geënceneerd als het 'echte' Holland. We kijken met een toeristische blik, op zoek naar bevestiging: klopt het beeld met datgene wat we verwachten? Het landschap wordt een decor, een product om als recreant te consumeren.

Toch is er ook sprake van een tegentrend. Steeds meer mensen hebben geen zin meer in de 'tourist traps', geloven het wel en zoeken juist naar plekken die niet zijn gladgestreken voor de buitenwereld. Ze waarderen het authentieke, het ruwe, het ongepolijste – van een verlaten industrieterrein tot een vergeten polderweg. Wie had een halve eeuw geleden gedacht dat het Ruhrgebied nu een toeristische trekpleister zou zijn? Voor de bezoeker die buiten de gebaande paden treedt telt het imperfecte, alledaagse en eerlijke landschap dat zijn geschiedenis niet verbergt. Landschap is dus niet alleen natuur, maar ook cultuur. Het is óók geschapen land – letterlijk en figuurlijk. En misschien is dat wel de belangrijkste boodschap: dat we schoonheid niet per se vinden in het landschap zelf, maar in de verhalen die we eraan verbinden. Het landschap is niet alleen wat we zien, maar vooral wat we erover vertellen.

Intermezzo: 'Als je de beperkte toeristische benadering van het wandelen loslaat, gaat er een wereld voor je open' (interview met Zef Hemel)

Professor Zef Hemel is hoogleraar aan de Rijkuniversiteit Groningen (RUG) en Technische Universiteit Delft (TUD) met een indrukwekkende staat van dienst. Na zijn studie sociale geografie en promotie in de kunstgeschiedenis was hij hoofdredacteur van het tijdschrift Stedebouw & Ruimtelijke Ordening en directeur van de Rotterdamse Academie van Bouwkunst. In 2004 verruilde hij Rotterdam voor Amsterdam, waar hij als hoofdplanoog aan de slag ging en onder meer het denken over 'de creatieve stad' op de kaart zette. Van 2012 tot 2022 bekleedde hij de Wibaut Leerstoel op het gebied van stedelijke en regionale planning aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Sinds 2022 heeft hij de Bonnema-leerstoel aan de RUG en de TUD, waar hij zich inzet om het idee van 'open planning' – planning die zich snel aanpast aan veranderende omstandigheden en inspeelt op onverwachte kansen – en wandelen als onderzoeksmethode verder te ontwikkelen. Hemel heeft diverse boeken op zijn naam staan.

In je oratie in het kader van de Bonnema-leerstoel aan de RUG schrijf je dat de werkwijze van Vincent van Gogh je als planoloog interesseert en inspireert. Kun je dat toelichten?

Een van de kunstenaars die ik bestudeer is inderdaad Vincent van Gogh. Als schilder bestudeerde hij het platteland. Dat deed hij door bewust te wandelen. Bij hem was het pelgrimage, een religieuze ervaring, een vorm van wedergeboorte, een metafoor voor een levensloop waarin moeilijkheden worden doorstaan en overwonnen. Daarnaast observeerde hij nauwkeurig, schreef over zijn ervaringen indrukwekkende brieven aan zijn broer Theo. Deze werkwijze vind ik interessant voor onze benadering van het platteland, die veel te technocratisch en economisch is en die ons niet verder brengt.

Je missie is Noord-Nederland wandelend te ontdekken 'vanuit het idee dat we lopend, stap voor stap, weer een duurzame wereld kunnen opbouwen', zo schrijf je in je oratie. Wat zijn je ervaringen met wandelen als werkvorm tot nu toe?

Na drie jaar wandelen met zoveel mensen meen ik een richting van denken te hebben gevonden die naar een duurzame toekomst leidt. De werkwijze doet namelijk je perspectief veranderen. Dat uit zich in bescheidenheid, begrip voor mensen, liefde voor het landschap, aandacht voor gezondheid, belang hechten aan de menselijke schaal, en bovenal begrip van de ruimtelijke samenhang en complexiteit.

Zolang het door jouw gepropageerde 'Ministerie van Langeafstandspaden' (nog) niet bestaat, zullen we het moeten doen met het reguliere Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur. Welke drie tips heb je vanuit je expertise voor het ministerie om transitie in het landelijk gebied een impuls te geven?

Via het netwerk van wandelpaden beïnvloedt je alle agenda's. Dat mag boud klinken, maar als je de beperkte toeristische benadering van het wandelen loslaat, gaat er een wereld voor je open. Denk aan Van Gogh en de wijze waarop hij tewerk ging.

Een mooie passage in je oratie is 'Lopen vertraagt. Onze agenda wordt als we lopen vanzelf minder vol'. Dat klinkt aanlokkelijk, maar hoe werkt dat precies?

Heel simpel. Wandelen kost tijd. Om te wandelen moet je je agenda schoonvegen. Dat kost moeite, meer inspanning dan het wandelen zelf. De traagheid werkt aanvankelijk op je zenuwen. Als je doorzet, begin je het te begrijpen. Je wordt zelfs een ander mens.

6 In de streek komt het bij elkaar – inspiratie uit het Groene Hart

Impressies van de inspiratiewandeling landelijk gebied op 3 oktober 2025 vanuit Vlist in de Krimpenerwaard, onderdeel van het Groene Hart⁵.

1. Introductie

Voor deze vierde editie van Wandelend Wijs had zich een grote groep mensen (25!) uit Den Haag en uit de streek verzameld bij De Vlist. Best een uitdaging om de boel bij elkaar te houden, maar ook deze keer bewees de formule zich weer: bevlogen toelichtingen op bijzondere plekken.

Het Hollandse veenweidegebied

Dit type landschap bestaat uit grasland op veengrond en is kenmerkend voor de lage delen van Zuid-Holland en Utrecht. Door het graven van afwateringssloten is het natte veenland door de eeuwen heen ontwaterd en geschikt gemaakt voor agrarisch gebruik, met name de melkveehouderij. Veel veenweidegebieden zijn ook de habitat van weidevogels zoals de grutto en de kievit. Het is een landschap met uitdagingen: bodemdaling, verzilting en verlies van biodiversiteit en invasieve exoten zoals de Amerikaanse rivierkreeft. Veenoxidatie leidt tot afbraak van veen en het vrijkomen van broeikasgassen zoals CO₂. De bodemdaling heeft negatieve gevolgen voor infrastructuur, bebouwing en watersystemen. En uiteraard is er ook veel ruimtelijke druk op de veenweiden in het Groene Hart. Het grondvraagstuk toont zich hier in optima forma: dure grond maakt extensivering van veehouderijbedrijven extra lastig. Maar toch wordt hier volop en succesvol geëxperimenteerd met agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Enkele boeren van het agrarisch collectief Weidehof uit de Krimpenerwaard wandelden met ons mee en zetten zich al jaren in voor de bescherming van weidevogels. Daarvoor heeft één van hen medio 2025 zelfs de Gouden Grutto van Vogelbescherming Nederland gekregen.

Wegwijs in de Krimpenerwaard

We hebben deze wandeling vanuit RTLG (Olga van Kalles & Pieter van Ree) georganiseerd samen met Els van Bon van de Unie van Waterschappen (UvW) en Jan Oostdam van het Hoogheem-raadschap van Schieland en de Krimpenerwaard (HHSK). Jan werkt al 30 jaar in de streek en kent de boeren, burgers en buitenlui. Zoals Arjan Mulder uit Vlist en zijn collega Dolf Heikoop uit Stolwijk. Twee kritische jonge boeren die omgevingsbewust werken. Vanuit de beleidswereld krijgen we korte toelichtingen op de doorontwikkeling van de streek door Jos Verdood (hoogheemraad) en Patricia Francoise-Braaksma (NOVEX Groene Hart).

2. Snapshots van de wandeling en vrije bijdragen

Geluksvogels

Het is vandaag fris en een beetje regenachtig. We kleumen met een fors gezelschap op de stoep van de lokale brasserie die nog niet open is en wachten op de laatkomers die met buurtbus of OV-fiets aanreizen. Gelukkig heeft Els van Bon appelflappen meegenomen en zorgt Jan Oostdam voor koffie uit een thermosfles. We zijn geluksvogels om deze ochtend te mogen wandelen en niet verstrikt te hoeven raken in een volle mailbox of taaie beleidsdossiers. Hospers zet ons aan het denken. Een toename van vogels in de dagelijkse leefomgeving zorgt voor meer levenskwaliteit, blijkt uit onderzoek. Tien procent meer vogels draagt zelfs in hogere mate bij aan het ervaren geluk dan tien procent extra inkomen.

⁵ Deze impressies zijn opgetekend door moderator Pieter van Ree. De foto's zijn dit keer van een professional: Erik Jansen (met toestemming van RTLG). Vrije bijdragen zijn van Gert-Jan Hospers, Kees van Es en Michael van Buuren.

De relatie tussen vogels en geluk

Sinds 1980 is de vogelpopulatie in Europa fors gedaald – meer dan 600 miljoen vogels zijn verdwenen, zo blijkt uit een onderzoek waarover het tijdschrift *Ecological Economics* in 2021 publiceerde. Die enorme daling is vooral waarneembaar bij veelvoorkomende soorten zoals de huismus, kwikstaart en spreeuw. Pesticides in de landbouw zijn de grootste boosdoener, want daardoor neemt het aantal insecten af waarmee vogels zich voeden. De resultaten van de Europese vogelstudie zijn des te alarmerender als je bedenkt dat vogels bijdragen aan ons geluk. Volgens de onderzoekers, die de cijfers over vogels relateren aan het welbevinden van 26.000 Europeanen, maken vogels zelfs gelukkiger dan geld. Wat blijkt? Een toename van tien procent meer soorten vogels in de dagelijkse leefomgeving zorgt voor een verhoging van de levenskwaliteit die Europeanen ervaren – méér nog dan als ze tien procent meer inkomen krijgen. Toegegeven, het gaat niet zozeer om het aantal vogels in onze omgeving, maar om de rijkdom aan vogelsoorten. Hoe is de link tussen vogels en geluk te verklaren? Over de causaliteit spreken de onderzoekers zich niet uit, ze stellen slechts een correlatie tussen beide vast. Kan het zijn dat het om een schijnverband gaat, vergelijkbaar met studies die een verband laten zien tussen de hoeveelheid ooievaars in een gebied en het plaatselijke geboortecijfer? Ook al blijft het gissen, een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat je in landschappelijk aantrekkelijke (lees: groene) plekken een grotere diversiteit aan vogels aantreft en dat de aanwezigheid van groen dus de onderliggende oorzaak is. Van groene omgevingen weten we immers dat ze bijdragen aan onze geluksbeleving, bijvoorbeeld omdat ze stressverlagend werken. Hoe het ook zij, alle reden om ons nog meer dan nu in te zetten voor vogelbescherming.

Gebiedsprocessen

Vlak voorbij Vlist heb je fraai uitzicht op de polders. Jos Verdoold legt uit dat het gebiedsproces in de Krimpenerwaard helpt om overheden, boeren en natuurbeheerders bij elkaar te brengen rondom één toekomstvisie. Dat is niet altijd makkelijk: waterschap, gemeenten en provincie hebben elk eigen taken, de belangen van boeren en natuurorganisaties lopen soms uiteen. Jonge boeren lijken in de Krimpenerwaard een motor van verandering, maar ook de oudere generaties doen volop mee. In 25 jaar tijd zijn veel melkveehouders gestopt, maar blijvers zoals Arjan en Dolf hebben kunnen extensiveren en dragen bij aan natuurbeheer en biodiversiteit. Verdoold legt uit dat de beleidslijn “water en bodem richtinggevend” een omslag vraagt in het denken van waterschappen. Het HHSK is primair van het peilbeheer; groenblauwe gebiedsontwikkeling is een ander vak. De collega’s van de UvW zien de rol van de waterschappen op dat terrein groeien: juist vanuit de praktische handen-uit-de-mouwen-aanpak kunnen ze substantieel bijdragen aan de transitie van het landelijk gebied.

Samen de schouders onder uitvoeringsprojecten zetten

De Krimpenerwaard is een karakteristiek veenweidegebied dat grotendeels nog zijn oorspronkelijke middeleeuwse verkaveling kent. Een landschap dat grotendeels door boeren wordt beheerd. Tegelijk is dat is niet vanzelfsprekend. Rivierkreeften, bodemdaling, vermindering van biodiversiteit, het aflopen van de derogatie, teruggang van de waterkwaliteit en toenemende kostendruk zet het landschap en het toekomstperspectief van de boeren onder druk. Het is tegelijk een gebied waar de betrokkenheid en energie groot is. Het aantal jonge bedrijfsopvolgers is relatief hoog. De bereidheid om samen met projecten aan de slag te gaan is groot. Ook hier vragen de boeren om duidelijkheid van de overheid; de PAS problematiek, de aanpak van de kreeften, het verdienmodel en de kennis rond bodemdaling zijn stevige discussiepunten.

In het kader van het Zuid-Hollandse programma landelijk gebied werken de boeren, natuurbeheerders, de gemeente, het Hoogheemraadschap en de provincie aan een gezamenlijk gebiedsplan voor de Krimpenerwaard. Vorig jaar hebben de boeren en de terreinbeheerders hun eigen lange termijn-perspectief voor het gebied opgesteld. Dit om niet telkens te reageren op de plannen van de overheid, maar zelf na te denken over de toekomst en waar ze mee aan de slag willen. In het gebiedsplan formuleren de gebiedspartijen nu wat hun gezamenlijke uitgangspunten zijn voor de lange termijn. Onderdeel van het gebiedsplan is een ‘gebiedsbod’ waarin de gebiedspartijen aangeven waar ze de komende jaren mee aan nu de slag willen en wat daarvoor van de overheid nodig is in middelen en voorwaarden. Partijen gaan nu al aan de slag met de aanleg van waterinfiltratiesystemen en pilots als ‘Klei in veen’ en de ‘Hoogwatersloot’. Daarnaast worden werkpakketten uitgewerkt voor o.a. het uitbreiden van het weidevogelbeheer, doelsturing, reductie van stikstofuitstoot en de aanpak van kreeften.

Bijdrage van Kees van Es, ingehuurd als begeleider van het gebiedsproces in de Krimpenerwaard

De sloten lijken soms morsdood

Dolf Heikoop is biologisch melkveehouder in Stolwijk, een dorp verderop. Hij herinnert zich van vroeger de slootkanten met opvallend veel bloemen en kruiden – hij doet zelf aan agrarisch natuurbeheer – en de enorme hoeveelheden kikkers en kroos in de sloten. “Inmiddels is dat kroos door de opkomst van de rode Amerikaanse rivierkreeft vrijwel verdwenen uit de Krimpenerwaard”, zegt hij, “vroeger hoorde je op een zomeravond volop kikkers en nu is het zo goed als stil”. De opkomst van deze invasieve exoot vormt een gevaar voor de biodiversiteit en de waterkwaliteit van het gebied. “Omdat er veel waterplanten in de sloot stonden, ging het baggeren vroeger best lastig”, vertelt Dolf, “maar de laatste jaren gaat het makkelijker, omdat de kreeften de meeste waterplanten hebben weggevreten.” Tegelijkertijd is baggeren beslist nodig omdat de kreeften de slootkanten kapot graven. Minder waterplanten betekent bovendien minder nutriënten-opname. Jos Verdoold deelt deze zorg over de waterkwaliteit. In agrarische studiegroepen bespreken boeren onder mekaar wat ze praktisch kunnen doen. “We gaan niet wachten op het waterschap”, lacht Dolf.

Landschap lezen

Ook vandaag verzorgen de collega's van de WUR weer een mini-college over het landschap. In de vuistdikke pil “Landschappen van Nederland: handboek voor de geschiedenis van onze leefomgeving” onder redactie van Theo Spek (2025) is de Krimpenerwaard niet ingedeeld bij de veenweiden, maar als onderdeel van het rivierensysteem. Opmerkelijk is dat de Krimpenerwaard eigenlijk nooit een grote ruilverkaveling heeft gekend. Dat draagt bij aan de eigenheid van het gebied met de markant kronkelende Vlist. Michael van Buuren (WUR) schreef onderstaande bijdrage, waarin hij ons en passant meeneemt naar de 17^e eeuw. “Het landschap is een tijdsmachine”, stelt Michael.

Is de Krimpenerwaard veenweidelandschap?

In 'Landschappen van Nederland' is de Krimpenerwaard niet gerekend tot de typische veenweidelandschappen. De waard is gerekend tot de landschappen van het beneden Rivierengebied. De bodem bestaat weliswaar uit veen, maar voor de ontstaans- en occupatiegeschiedenis is de invloed van de rivieren van groot belang. Vanaf oevervallen en stroomruggen langs zijtakken van de grote rivieren is het gebied ontgonnen. Op die plekken vinden we zavelige tot klei-achtige bodems die de venen afzoomden. De huidige dorpen en historische boerderijlinten markeren de plekken van rivierlopen. De kernen van de veengronden in de vroegste perioden van bewoning lagen hoger, waren voedselarm en herbergen heidegebieden. Nu volstrekt onvoorstelbaar in de natte, sterk ingeklonken bodems.

Vlakbij Vlist, bij de Goejan-Verwellesluis te Bonrepas, ligt een historische plek in de vaderlandse geschiedenis. Wilhelmina, de ega van stadhouder Willem V, werd daar door patriotten aangehouden. De aanhouding markeert het heetst van de strijd tussen de Orangisten en Patriotten. Voor de broer van Wilhelmina, monarch Frederik Willem II van Pruijssen, vormde dit de aanleiding Nederland binnen te vallen en de door de Franse Revolutie geïnspireerde Patriotten te verslaan. Niet lang daarna maakte Napoleon weer kort metten met de Orangisten. Hieraan danken we het, zeker bij de ouderen onder ons, bekende liedje "Hop Marianneke, stroop in het kannetje, laat de poppetjes dansen. Eerst was hier ene Pruis in 't land, en nu die rare Fransen".

Het landschap is een tijdmachine. Niet alleen vinden we, en zien we, tastbare landschapselementen uit alle tijden terug. Maar ook verhalen die het landschap als cultuurfenomeen immateriële diepte en betekenissen geven.

Weidehof en de Gouden Grutto

Nadat we over wat hekjes zijn geklommen en wankel bruggetjes hebben gepasseerd, komen we op het land van Arjan Mulder. Verderop graast jongvee en aan het einde van het klompenpad staat de boerderij die hij samen met zijn ouders runt. Arjan is één van de melkvee-houders die zijn gebleven in de Krimpenerwaard. Het zijn vier jonge boeren die samen werken aan agrarisch natuurbeheer en bijdragen aan een florerende weidevogelstand. “Wij hebben hier een weidevogelcamping”, grapt Arjan. Op zijn land zijn er maar liefst 120 weidevogelnesten. Daar heeft hij in 2024 de Gouden Grutto voor gekregen. De ‘big five’ van de Krimpenerwaard tref je hier aan: Grutto, Kievit, Tureluur, Scholekster en Slobeend. Arjan heeft een stoere jekker aan van Weidehof. De logo’s drukken uit waar dat agrarisch collectief voor staat: de koeien en de trekker, maar ook weidevogels, bloemrijke slootkanten en insectenbeheer. “Weidehof staat voor duurzaam behoud van het unieke veenweide landschap van de Krimpenerwaard”, legt Mulder uit, “met zorg voor biodiversiteit én een economisch gezonde en duurzame agrarische sector.” Weidehof werkt samen met de provincie, het waterschap, het Zuid-Hollands Landschap, met LTO, de AJK en allerlei natuur- en vogelwerkgroepen.

Je kunt het niet op alle punten tegelijk scoren

De boeren van Weidehof leren veel van elkaar en uit de praktijk. Net als elders in ons land hebben ze in de Krimpenerwaard last van de komst van steeds nieuwe regels en overheden die elkaar soms lijken tegen te spreken. “Het duurt wel vijf jaar voor ze eindelijk een ei hebben gelegd met hun beleidsvisie, maar die tijd hebben wij niet en de vogels ook niet”, stelt Mulder. Het goed doen op de ene doelstelling heeft soms negatieve impact op een andere. Het vee graast op kruidenrijk land en dat heeft effecten op hun spijsvertering: de koeien produceren daardoor meer methaan. “Op CO₂-reductie scoren we daarom minder hoog, maar we doen het dan wel weer goed op natuurdoelen.” Werken met kpi’s is in praktijk vaak lastig. Ook op het vlak van CO₂-opslag zou meer gedaan kunnen worden in de veenweiden. Verder wil het op het gebied van streekproducten nog niet zo vlotten. Maar de passie van boeren als Arjan en Dolf werkt aanstekelijk. Gangbare boeren leren van biologische collega’s en andersom. “Die tegenstellingen zijn bedacht”, zegt een deelnemer aan de wandeling.

Experimenteren en executiekracht

Via het bestuurlijk platform Groene Hart proberen provincies, waterschappen en gemeenten samen met LVVN en andere ministeries als één overheid te werken aan het behouden van de openheid en de verduurzaming van het veenweidenlandschap tussen de grote steden. Patricia Braaksma is directeur van de NOVEX-samenwerking en legt uit dat de samenwerking gelukkig steeds praktischer wordt. Het gaat om executiekracht (de “ex” van NOVEX). De samenwerking stuurt op uitvoering van sleutelprojecten rondom het behoud van laagveen, het verdienvermogen van agrarische ondernemers en de leefbaarheid van kernen. Daarbij is steeds de vraag: hoe komen we van het hier en nu stapsgewijs in een beweging richting de noodzakelijke transitie in het gebied? De optelsom van veel kleine en enkele grote projecten maakt de transitie. De ruimte om te kunnen experimenteren is daarbij beslist nodig. “Bijvoorbeeld met drijvend wonen of de bestrijding van rivierkreeften”, legt Patricia uit.

Het platteland is aan de beurt

In het Groene Hart is de stad altijd dichtbij, al zou je dat hier midden in de Krimpenerwaard eigenlijk niet zeggen. Gert-Jan Hospers neemt ons via een pop-up college mee in stad-landrelaties. Vaak worden stad en land tegenover elkaar geplaatst, maar dat beeld is feitelijk achterhaald. Slechts een klein deel van de plattelanders werkt nog maar in de landbouw. Veel bewoners zijn actief in industrie of dienstverlening en te midden van het groen vind je zelfs hightechbedrijven. Andersom neemt de populariteit van bijvoorbeeld urban farming en vergroening van de stedelijke leefomgeving toe. “De culturele kloof tussen stad en land vervaagt, ze groeien naar elkaar toe”, betoogt Hospers. “Dorpelingen zijn intussen halve stedelingen. Zo profiteren inwoners van het platteland al jaren van voorzieningen in de centrumstad. Nu mag het platteland best wat terugdoen voor de stad, bijvoorbeeld door ruimte te bieden voor duurzame energievoorziening in het buitengebied”.

3. Rode draden in het reflectiegesprek

In de streek komen vraagstukken en oplossingen bij elkaar

We hebben vaak de mond vol over een integrale aanpak en samen optrekken. In een gebied als de Krimpenerwaard komen allerlei opgaven samen en ga je samenhangen zien. Maar het is vaak gemakkelijker gezegd dan gedaan, zo’n integrale beleidsvisie. En die moet dan vervolgens ook nog van het papier komen. Gelukkig zetten boeren (en soms ook burgers) daar samen met de overheden de schouders onder. En met succes, zoals bijvoorbeeld de weidevogelstand in de Krimpenerwaard laat zien. Stapelen van regels en het toevoegen van steeds nieuwe opgaven, dat staat beweging in de weg. Het helpt als de streek de ruimte krijgt om te experimenteren en zelf te sturen.

Jonge boeren zijn de motor van veranderingen

Weidehof Krimpenerwaard is een mooi voorbeeld van een breed gedragen agrarisch collectief met jonge boeren en boerinnen als drijvende krachten. Van de blijvers moet de verduurzaming van het landelijk gebied het hebben. De tegenstellingen tussen biologische en gangbare landbouw zijn daarbij in de praktijk niet zo groot. Biologisch bouwt op, gangbaar bouwt om. Boeren leren van elkaar, dat is de les. Net als in veel andere streken komen boeren en natuurmensen er doorgaans samen wel uit in de Krimpenerwaard. Goede gesprekken zijn essentieel en zorgen voor verbinding. Dialoog zorgt voor depolarisatie.

Ga aan de slag ook al zijn er nog onzekerheden

In Nederland hebben we een traditie in onderzoeken en vervolgonderzoeken. Ook al is alles voor 90% duidelijk, toch doen we ons best om ook de laatste witte vlekken in te vullen. Dat staat een voortvarende uitvoering vaak in de weg en frustreert maatschappelijke initiatieven. “Doe meer met ongeveer”, zei een dijkgraaf onlangs. Citaat uit ons reflectiegesprek: “gebruik maken van kennissen met kennis, is efficiënter dan steeds zelf alles uit willen zoeken”. Pleidooi: zet niet de doelen van de overheid centraal, maar ga aan de slag met uitvoering in de goede richting. Accepteer onzekerheden en geef ruimte aan pilots en experimenten. Maar ook een waarschuwing uit ambtelijke hoek: “vertraag af en toe, want dan zie je waar je loopt”.

Werken als één overheid is lastig, maar gaat steeds beter

“Onze uitdaging is om als overheden in gesprek te gaan en te blijven met boeren en andere partijen in de streek”. Dat was kort samengevat de terugmelding van een tafel met vooral Haagse collega’s. Vanuit een open en nieuwsgierige houding kun je verhalen uit de praktijk – de onderstroom – betekenis geven in de beleidswereld. De overheid moet dan zelf ook de bereidheid hebben om te veranderen en mee te bewegen met initiatieven. Het begint bij het herkennen en erkennen van dat wat verandering in de alledaagse praktijk in de weg staat. “Wat kan ik voor jou doen? Die vraag moeten we vaker stellen”, zei een deelnemer. Natuurlijk moeten we dan ook gaan werken als één overheid. Maar we lopen daarbij tegen allerlei hindernissen op. Juist samenwerking in concrete gebieden en rondom concrete projecten helpt tegenstellingen te overbruggen. Vaak via de band van ondernemende mensen uit de streek.

Uitdaging is de grootst mogelijke kleine stappen zetten

Els van Bon heeft als initiatiefnemer voor deze inspiratiewandeling het laatste woord en vat de ochtend treffend samen: passie voor het gebied beweegt de boeren in de Krimpenerwaard en de overheid doet er goed aan te varen op de wijsheid en initiatieven vanuit de streek. Natuurlijk is een langetermijnvisie nodig als kompas, maar zet daarbinnen de grootst mogelijke kleine stappen op weg naar een duurzame toekomst. Dat werkt aanstekelijk.

Intermezzo: De verlandelijking van de stad

Stad en land worden graag tegenover elkaar zet. Dat is al zo oud als de weg naar Rome. Letterlijk, want Romeinse patriciërs zochten rust en ruimte op het platteland, terwijl de stad als bedrijvig en hectisch werd gezien. Toch is het beeld van het platteland als een agrarisch gedomineerd eldorado van natuur voor rustzoekers achterhaald. Slechts een klein deel van de plattelanders werkt nog maar in de landbouw. Veel bewoners zijn actief in industrie, dienstverlening of runnen creatieve ‘cottage industries’. En te midden van het groen vind je zelfs hightechbedrijven. Ooit geweten dat in het kerkdorp Vlodrop op het Limburgse platteland het bedrijf Vekoma zit, een innovatieve fabrikant van achtbanen en andere attracties voor pretparken?

Ook het idee van het ‘groene’ platteland als duurzaam natuurgebied klopt lang niet altijd. Veel ‘natuur’ is door mensenhanden gevormd, terwijl het gebruik van pesticiden in de landbouw de biodiversiteit sterk heeft gereduceerd. De CO₂-uitstoot van een gemiddelde stedeling is zelfs lager dan die van een plattelandsbewoner. In de stad wonen mensen immers in kleinere huizen (met een lager energie- en waterverbruik als gevolg) en pakken ze vanwege de kortere afstanden vaker het openbaar vervoer. En ook al trekken jongeren vaker naar de stad, velen blijven ook in hun dorp wonen. Zeker sinds de coronaperiode is het platteland in ons land als woongebied zelfs populairder geworden. Digitalisering zorgt ervoor dat voorzieningen verdwijnen, maar dat komt eerder door de opmars van online alternatieven dan door bevolkingskrimp.

Verder vervaagt de culturele kloof tussen stad en land. Zeker in een klein land als Nederland komen plattelanders vaak in de stad, voor werk, winkelen of recreatie. Ze omarmen urbane trends en denken in toenemende mate zoals stedelingen – sociologen hebben het niet voor niets over ‘mentale verstedelijking’. Tegelijkertijd proberen actieve stadsbewoners in hun wijk een dorpsgevoel te creëren door buurt evenementen en streekmarkten te organiseren en ‘urban farming’-projecten op te zetten. Steden spelen sowieso graag leentjebuur bij het platteland. Fietsen in de stad wint aan populariteit, niet alleen omdat het duurzaam is, maar ook handig en goedkoop. ‘Guerrilla gardening’, bijhouden op balkons en vergroening van daken zijn andere voorbeelden van een trend die we ‘verlandelijking’ kunnen noemen: het verschijnsel dat het land geleidelijk de stad binnendringt. Of het nu gaat om landbouw, tuinieren, outdoor-activiteiten of andere typische plattelandsfenomenen – je vindt ze anno nu ook in de stad.

Hoeven stedelingen binnenkort de stad niet meer uit om het landleven te ervaren? Natuurlijk niet! Want hoe je het ook wendt of keert, er gaat niets boven een wandeling, fietstocht of buitenactiviteit op het platteland. Daar kan geen streekmarkt of ‘urban farming’-project tegenop. Het platteland is meer dan een verzameling flora en fauna die je zomaar kunt overhevelen naar de stad. Van oorsprong is de mens een plattelander: we komen voort uit de natuur en zijn er voor ons dagelijks brood nog altijd van afhankelijk. Bovendien is de natuurlijke omgeving onze grootste inspiratiebron. Nietzsche heeft eens gezegd dat hij elke gedachte wantrouwde die niet in de natuur was ontstaan. Volgens mij heeft hij het bij het rechte eind. Uiteindelijk is het authentieke platteland beter dan welke stedelijke kopie dan ook.

Intermezzo: 'Wandelen brengt mensen bij elkaar en creëert wederzijds begrip door een gedeelde ervaring' (interview met Reineke van Tol)

Reineke van Tol is promovenda en docente bij de leerstoelgroep Bos- en Natuurbeheer aan de WUR (Wageningen University & Research). Ze is een van de weinige wetenschappers in ons land die wandelen als methode inzet om haar onderzoek en onderwijs te verrijken.

Je doet aan 'relationeel' onderzoek en onderwijs om de natuur en de rol van de mens daarin beter te begrijpen. Kun je dat toelichten?

Ik geloof inderdaad in de waarde van 'relationeel leren' in onderwijs en onderzoek. Dit type onderzoek en onderwijs richt zich op de vraag hoe de mens zich verhoudt tot de medemens, de niet-menselijke natuur en/of de wereld als geheel. Ik werk daarbij vanuit een post-humanistisch perspectief, waarin de mens niet als dominant gezien wordt, maar op gelijke voet wordt geplaatst met bijvoorbeeld de dieren, planten en onze omgeving en waarbij alles inherent met elkaar verbonden is. De wereld wordt zo een groot systeem van onderlinge relaties die het geheel in stand houden. Als we als mens die relaties negeren of verbreken, is dat niet alleen destructief voor de niet-menselijke natuur, maar ook voor onze eigen soort die afhankelijk is van al die relaties.

In je research zet je wandelen als werkvorm in, in het bijzonder door gebruik te maken van 'wandelinterviews'. Hoe gaat die methode in z'n werk?

Wandelinterviews zijn interviews die buiten en al wandelend plaatsvinden. De interviewer en geïnterviewde delen niet alleen de ervaring van het samen buiten lopen, ze profiteren ook van de voordelen die het wandelen heeft voor lichaam en geest. Maar in mijn wandelinterviews vind ik de plek waar we wandelen ook cruciaal: ik ga met de respondenten naar het landschap waar ze wat hebben beleefd om zo hun herinneringen daaraan op te roepen. Het landschap zelf doet daardoor ook mee aan het interview. Het is een relationele interactie tussen mijzelf als onderzoeker, de geïnterviewde en het landschap waarin we lopen. Om de eerdere ervaringen op de betreffende plek makkelijker naar boven te halen en de aandacht te focussen, begin ik het interview met gezamenlijke meditatie in het landschap. Tijdens het interview hoef ik maar weinig te sturen omdat herinneringen door het ervaren van de omgeving vaak vanzelf weer naar boven komen. Ik laat de respondent de richting van de wandeling bepalen, we gaan daarnaartoe waar de herinneringen aan het landschap ons heenleiden. Meestal komen we dan na een uur, anderhalf uur, weer terug bij of in de buurt van de startplek.

Samen met een collega heb je de zomercursus 'Wild Perspectives' gegeven. Wat was het doel van de cursus en welke ervaringen hebben jullie ermee opgedaan?

De cursus maakte drie jaar lang deel uit van mijn onderzoek en beoogde studenten hun eigen relatie tot de verdere natuur te laten onderzoeken door middel van ervaringen in en met de natuur. Een week lang verbleven we buiten en probeerden we ons in te leven in niet-menselijke perspectieven en daarop te reflecteren. Zo liepen we twee dagen over de Utrechtse Heuvelrug en ervoeren we het landschap vanuit het perspectief van de dieren die er leven. Zo stuitten we op (spoor)wegen, fietspaden en hekken die niet ieder van ons over zou kunnen steken. Als 'niet-menselijke dieren' mochten we van de boswachter de snelwegen oversteken via ecoducten. Al wandelend kwamen we erachter dat sommige dieren worden aangemoedigd deze te gebruiken en anderen, zoals wilde zwijnen, geweerd worden. De cursus deed alle deelnemers beseffen hoezeer de mens dominant is in de natuur en wat daarvan de impact is. Dat leidde bij menigeen echt tot een perspectiefwisseling, waarbij ze zich meer onderdeel zijn gaan voelen van de natuur. Nu de cursus als onderdeel van mijn onderzoek is opgehouden, geef ik elementen ervan nog altijd in de vorm van gastcolleges. Telkens blijkt deze vorm van onderwijs bij de deelnemers veel in beweging te brengen.

Je bent een pleitbezorger van wandelen als onderzoeksmethode. Zou jij zelf wandelen ook gebruiken als methode om een dialoog over transitievraagstukken in het landelijk gebied te stimuleren onder de betrokken partijen (denk aan boeren, bewoners, professionals en ambtenaren)? Of zou je een andere aanpak kiezen?

Ik ben natuurlijk een beetje bevooroordeeld, maar wandelen als methode zou ik hierbij inderdaad aanmoedigen. Wandelen brengt mensen bij elkaar en creëert wederzijds begrip door een gedeelde ervaring en vaak ook door een gedeelde liefde voor het landschap. In 2017/18 werkte ik bij de Natuur- en Milieufederatie en organiseerden we diners en workshops waarin boeren en burgers met elkaar in gesprek gingen over landbouw en natuur. Met de deelnemers liepen we door het boerenland en wroetten we met onze handen in de aarde. Samen aten we vervolgens een maaltijd met producten van dat land en deelden we ervaringen. Hier vonden we letterlijk 'common ground'. Dat werkte heel verbindend. Boeren en burgers merkten dat ze eigenlijk dezelfde liefde hadden voor het land en het landschap en dat hun visies niet eens zo erg uit elkaar liepen. Er ontstond meer wederzijds begrip. Samen naar buiten gaan levert altijd wat op, of je nu wandelt, in de grond wroet of samen van het land eet.

7 Transitie is de groots mogelijke kleine stappen vooruit zetten (en andere inzichten uit onze wandelingen door het landelijk gebied)

Een epiloog van Pieter van Ree

Tijdens de ‘Boven het maaiveld’ ontmoeting die RTLg in 2023 organiseerde, sprak praktijk-hoogleraar Joks Janssen een column uit waarin het draaide om “de wederombouw van het platteland”. Een interessant zinnetje waarmee hij enerzijds refereerde aan het opnieuw uitvinden van agrarisch ondernemen (voorbij het denken in termen van grootschaligheid en efficiency). En anderzijds verwees Janssen hiermee naar de veranderingen in het grondgebruik, naar boeren natuur naast wilde natuur en naar het nieuwe wonen en werken in het landelijk gebied. Veranderingen die zich gaan tonen in een volgend landschap; niets blijft zoals het was. Dat zijn de veranderingen waarvan we fragmenten hebben gezien tijdens wandelingen in de Achterhoek, de Gelderse Poort, het Van Gogh Nationaal Park en het Groene Hart. We hebben met eigen ogen kunnen zien hoe weerbarstig transitie is en dat er tegelijkertijd veel energie is in de samenleving – bij boeren, burgers en buitenlui – om de eigen streek opnieuw vorm te geven. “Kleine stapjes in de onderstroom zijn essentieel om grote maatschappelijke veranderingen tot stand te brengen”, dat betoogt transitiedenker Jan Rotmans. Deze kleine, lokale initiatieven hebben opgeteld de potentie om uiteindelijk ook het systeem – de bovenstroom – te kantelen. “De uitdaging is om de grootst mogelijke kleine stappen te zetten”, stelde Els van Bon van de Unie van Waterschappen heel treffend na afloop van onze vierde wandeling.

Aan het slot van elke inspiratiewandeling hebben we steeds samen het net opgehaald: wat hebben we geleerd en wat nemen we mee naar huis? Op die manier hebben we via Wandelend Wijs geprobeerd de onderstroom met de bovenstroom te verbinden. Vaak ongefilterd: het verhaal van de boerin of boswachter direct in het oor van beleidsmakers of bestuurders. In enkele gevallen heeft dat zelfs geleid tot concrete projecten (bestrijding invasieve exoten bijvoorbeeld) of interventies in het pachtbeleid. In deze afsluitende paragraaf hebben we een aantal inzichten uit de reeks op een rij gezet; zeg maar de rode draad uit de vier rode draden i.c. de reflectiegesprekken.

Kleine verhalen tellen op tot één groot verhaal

Als we kijken naar de opzet van Wandelend Wijs, dan gaat het uiteraard om het kijken en luisteren, maar fungeert wandelen als werkvorm hier primair als een kader voor storytelling (één van de vier ‘Walking Research Methods’ waaraan in hoofdstuk 2 wordt gerefereerd). Samen verhalen uit de streek verzamelen en verknopen, eventueel verrijken met eigen ervaringen van elders en betekenis geven (‘vertalen’) in de actuele bestuurs- en beleidspraktijk. In het essay “Verhalen(d) verknopen” van de NSOB wordt betoogd dat dit een effectieve werkwijze is om een stem te geven aan het stille midden, om geluiden uit de onderstroom een plek te geven in het beleidsdiscours. Vanuit Dieper Wortelen worden samen met de NSOB handvatten geformuleerd voor storytelling. Kleine verhalen tellen op tot één groot verhaal. De kunst is het verspreiden van verhalen en deze serieus betekenis te geven in de beleidspraktijk.

Verandering komt uit de basis

“De verandering moet van onderop komen, maar het beleid moet die verandering mogelijk maken.” Dat citaat van Joop den Uyl werd ons aangereikt door een ZLTO-bestuurder. Mensen bewegen de transitie, dat hebben we tijdens alle wandelingen geconstateerd. De bevlogen agrarische coöperatie, de boerin die het over een andere boeg gooit, de bioloog met een eigen kijk op wilde natuur. De energie zit in de streek en ook eigenaarschap voor veranderingen hoort daarom primair in de streek. Het helpt als de overheid dienend is aan de uitvoering: ruimte geeft aan boer, boswachter en burger, blokkades in beleid of regelgeving helpt weg te nemen en te delen in de aanloopkosten van transitie.

Innovatiekracht komt van de blijvers

Jonge boeren en boerinnen zijn een belangrijke motor voor innovatie. We hebben in de Achterhoek en de Krimpenerwaard mooie voorbeelden gezien van breed gedragen agrarische collectieven. Van de 'economische blijvers' moet de verduurzaming van het landelijk gebied het hebben. Daarbij zijn de tegenstellingen tussen biologische en gangbare landbouw in praktijk niet zo groot. Biologisch bouwt op, gangbaar bouwt om. Boeren kunnen van elkaar leren, dat is de les. Een ander inzicht gaat over biodiversiteit: beschermen van de natuur in erkende natuurgebieden is hartstikke belangrijk, maar veel soortenwinst is juist te halen op het boerenland. Dat is ook innovatie, dat gaat over de 'ecologische blijvers'. We hebben gemerkt dat boeren en natuurmensen er in de uitvoering meestal samen wel uitkomen. De kunst is om daar als overheid genoeg oog voor te hebben, maar vooral niet in de weg te lopen. Ook hier weer die dienende overheid of – in termen van het NSOB-kwadrant – een 'responsieve overheid'.

Doe meer met ongeveer

Eén van de grote frustraties van veel praktijkmensen is dat beleid op beleid wordt gestapeld en dat vaak na een onderzoek weer een vervolgonderzoek nodig is. Het betere is de vijand van het goede. Daarmee komt beleid niet van papier en blijven we steken in praten. De uitvoering is geholpen met stappen in de goede richting. Doe meer met ongeveer: accepteer onzekerheden en geef ruimte aan pilots en experimenten. Sowieso helpt zien en laten zien van nieuwe praktijken om het ongemak met de veranderde toekomst weg te nemen.

Als het toeval langs komt, moet je wel thuis zijn

Dat is een andere tegeltjeswijsheid die we al wandelend een paar keer tegen kwamen: speel in op kansen die zich voordoen. Toeval kun je niet van te voren niet plannen, maar je kunt als overheid wel openstaan voor kansen (adaptief programmeren) en een klimaat organiseren dat experimenten mogelijk en schaalbaar maakt. De praktijk is dat opschalen van goede voorbeelden tot dusver lastig is gebleken (niet alleen in het landelijk gebied overigens). Daarom helpt het om bewust verhalen in de praktijk op te halen, te verknopen en samen betekenis te geven. De econoom Joseph Schumpeter had het in dit verband over de 'kunst van het combineren' als het wezen van innovatie. Innovatiesprongen in denken en doen vinden vaak hun oorsprong in het samenvoegen van bestaande elementen op een nieuwe manier ('Neue Kombinationen'). Meervoudige doelstellingen helpen daarbij: gezonde agrarische productie én gezonde natuur, een goede boterham verdienen én bijdragen aan leefbaarheid van het platteland. Er zijn kansen te over als je er maar voor open staat.

Er zijn meer veerpontjes nodig tussen beleid en praktijk

We leven in een tijd van complexe veranderingen die maar zeer ten dele stuurbaar zijn door de overheid. Richting geven, inspelen op kansen en obstakels wegnemen: dienstbaar zijn aan energie en ondernemerschap in de samenleving. Een responsieve overheid is een overheid die naar buiten is gericht. Dat is het nieuwe normaal. Maar zo gewoon is dat nog niet helaas. Toch is het 'achtjes draaien tussen beleidsontwikkeling en uitvoeringscyclus' één van de kernpunten van bijvoorbeeld het ontwerp van het hernieuwde departement van LNNV. Dialogisch werken wordt een onmisbare vaardigheid voor veel collega's. Regelmatig naar buiten gaan en met elkaar én praktijkmensen in de gesprekken gaan, dat helpt. Maar dat gaat niet vanzelf, daar is een cultuurverandering voor nodig. Via 'Wandelend Wijs' hebben we het afgelopen jaar geprobeerd her en der een veerpontje tussen praktijk en beleid te laten varen. We hopen dat wandelen als werkvorm ook de komende jaren ingang blijft vinden in de transitie van het landelijk gebied.

Pasopweg

Geraadpleegde literatuur

- Burckhardt, L. (2006). *Warum ist Landschaft schön? Die Spaziergangswissenschaft* (M. Ritter & M. Schmitz, Hrsg.). Schmitz Verlag, Berlin
- Gros, F. (2002). *Wandelen – een filosofische gids*. De Bezige Bij, Amsterdam
- Helmer, J. (2024). *Wildernis in eigen land*. Uitgeverij Lemniscaat, Rotterdam
- Hemel, Z., den Hartog, H., & Saygi, G. (2025). Making time to walk again: (re)introducing walking as an inclusive research method in spatial planning. *Cities & Health*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/23748834.2025.2523711>
- Hoogerwerf, A., Herweijer, M., & van Montfoort, A. (2021). *Overheidsbeleid: een inleiding in de beleidswetenschap* (10e druk). Wolters Kluwer, Deventer
- Hospers, G. J. (2018). *Slimme streken: de kracht van het platteland*. Van Gorcum, Assen
- Kowalewski, M., & Bartlomiejski, R. (2020). Is it research or just walking? Framing walking research methods as 'non-scientific'. *Geoforum*, 114, pp. 59–65
- Lemaire, T. (1977). *Wandelenderwijs*. Uitgeverij Ambo, Amsterdam
- Mayer, W. (2020). Zehntausend Schritte. *Focus*, 22/2020, pp. 84–87
- Methorst, J., Rehdanz, K., Mueller, T., Hansjürgens, B., Bonn, A., & Böhning-Gaese, K. (2021). The importance of species diversity for human well-being in Europe. *Ecological Economics*, 181, Article 106917
- Pierce, J., & Lawhon, M. (2015). Walking as method: Toward methodological forthrightness and comparability in urban geographical research. *The Professional Geographer*, 67, pp. 655–662
- Raymond, E. (1999). *The Cathedral and the Bazaar: Musings on Linux and Open Source by an Accidental Revolutionary*. O'Reilly Media, Sebastopol, CA
- Schwarz, C. (2018). Denken mit den Füßen. *Wirtschaftswoche*, 28 september 2018, pp. 88–91
- Teulings, J. (2020). Een ode aan wandelen op bekend terrein. *FD Persoonlijk*, 15 augustus 2020, pp. 38–42
- Theroux, P. (2011). *The Tao of Travel: Enlightenment from Lives on the Road*. Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA
- Wilt, A. de, Schulz, M., van Twist, M., Brandsma, B., van Kalles, O., van Ree, P., & Smit, C. (2020). *Verhalend verk(n)open*. Nederlandse School Openbaar Bestuur (NSOB), Den Haag

Over de auteurs

Prof dr. Gert-Jan Hospers

is geograaf, wetenschapper en directeur van Stad en Regio, een stichting die zich inzet voor stedelijke en regionale ontwikkeling op menselijke maat. Hij laat zich leiden door onderzoek 'op ooghoogte en met 5 km per uur'. Hospers publiceert veel over zijn vakgebied en verzorgt regelmatig lezingen en 'walkshops'.

hospers@stad-en-regio.nl

Drs. Pieter van Ree

is bioloog, beeldend kunstenaar en organisatieadviseur. Hij was één van de kwartiermakers van de Regieorganisatie Transitie Landelijk gebied en adviseert het Ministerie van LNV over dialogisch werken. Tot voor kort was hij gebiedsmanager van de NOVEX-samenwerking in De Peel rondom landbouw, natuur en leefbaarheid. pieter@pietervanree.com

Dit is een uitgave van:
Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur
Bezuidenhoutseweg 73 | 2594 AC Den Haag
Postbus 20401 | 2500 EK Den Haag
T (070) 379 8911
Gert-Jan Hospers & Pieter van Ree
Februari 2026